

Søren Kierkegaard kršćanski egzistencijalizam

Subotić, Petar

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:120:996812>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVO

SØREN KIERKEGAARD KRŠĆANSKI EGZISTENCIJALIZAM

DIPLOMSKI RAD

Student:

Petar Subotić

Mentor:

izv. prof. dr. Stjepan Radić

Đakovo, 2019.

Sažetak

Ovaj rad se bavi životom i filozofijom Sørenea Kierkegaarda. Detaljno se iznosi njegov život, s fokusom na osobe koje su utjecale na razvoj njegove osobnosti i filozofije, među kojima se osobito izdvajaju Kierkegaardov otac i zaručnica..

Kierkegaard smatra da je kršćanstvo odredilo njegov život već od rane dobi. Smatrao je da se Crkva u Danskoj udaljila od istinskog kršćanstva i da ne slijedi izvorni Kristov nauk. Po njemu, kršćanimom se može postati samo kao pojedinac a ne kao pripadnik grupe. Biti kršćanin ne znači imati potvrdu krštenja već kršćanstvo treba izvorno živjeti. Kao bitnu oznaku kršćanstva navodi sablazan. Isus je sablažnjivao svoje sunarodnjake, pa bi, prema Kierkegaardu, i kršćanin isto tako trebao sablažnjivati svoje suvremenike. Kierkegaardova filozofija je u sukobu s Hegelovom filozofijom. U djelu „Strah i drhtanje“ predstavljaju se tri problema koje Kierkegaard iznosi protiv Hegelove etike.

Isto tako, rad se bavi trima Kierkegaardovim stadijima postojanja, koji su po njemu estetski, etički i religiozni stadij. Estetski je najniži stadij jer osoba koja živi estetski nema odnos sa sobom stoga ne može očajaviti, što je bitno za Kierkegaarda. Estetičar postoji samo u odnosu sa vanjskim stvarima. Etički stadij je viši stadij jer osoba koja je etička nalazi se u sukobu sa svijetom. Etički stadij je borba. Zadnji i najviši stadij je religiozni stadij. U religioznom stadiju čovjek je u odnosu s Bogom.

Ključne riječi: Kierkegaard, egzistencija, Abraham, vjera, strah, drhtanje. Estetski, etički, religiozni.

Abstract

This paper deals with life and philosophy of Søren Kierkegaard. His life is viewed with a focus on people who had influenced the development of both his character and philosophy, in particular Kierkegaard's father and fiancée.

Kierkegaard deemed that Christianity had determined his life since his early age. In his opinion, the Church in Denmark had distanced itself from real Christianity and it did not follow the original teaching of Christ. According to him, one can become a Christian only as an individual and not as a member of a group. Being a Christian does not mean having a confirmation of baptism, but Christianity should be lived by its original principles. For Kierkegaard, scandal is an essential marker of Christianity. Jesus was taunting his compatriots, so, according to Kierkegaard, a Christian should also taunt his contemporaries. Kierkegaard's philosophy conflicts with Hegel's philosophy, in context of three problems that Kierkegaard puts forward against Hegel's ethics in his work „Fear and Trembling“.

Likewise, the paper deals with Kierkegaard's three stages of existence, which according to him are aesthetic, ethical and religious ones. The aesthetic is the lowest stage because the person who lives aesthetically has no relationship with himself and therefore cannot despair, which is important for Kierkegaard. Aesthetics exists only in relation to external things. The ethical stage is a higher stage because an ethical person is in conflict with the world. The ethical stage is a struggle. The last and highest stage is the religious stage. In this stage, man is in a relationship with God.

Keywords: Kierkegaard, existence, Abraham, faith, fear, trembling. Aesthetic, ethical, religious.

Sadržaj

Uvod	4
1. Život i djela	5
1.1 Djetinstvo i odrastanje	5
1.2. Osobe koji su utjecale na Kierkegarda	8
1.2.1. Otac	8
1.2.2. Regina Olsen	10
1.3. Djela specifična za raspravu o čovjeku	17
2. Odnos prema Crkvi	18
3. Hegel	21
3.1. Razlike između Hegelove i Kierkegardove filozofije	22
3.2. Kritika Hegelove etike	23
3.2.1. Problem I: Postoji li teleološka suspenzija etičkog?	23
3.2.2. Postoji li apsolutna dužnost prema Bogu ?	27
3.2.3. Je li moralno od Abrahama što je prešutio Sari ?	28
4. Tri stadija ljudske egzistencije	31
4.1. Uvodna razmatranja	31
4.2. Estetički stadij	33
4.3. Etički stadij	35
4.4. Religijski stadij	37
4. 5. Strah, očajanje i tjeskoba	40
5. Očajanje	41
5.1. Oblici oćajanja	43
5.1.1. Oćajanje s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja	43
5.1.2. Oćajanje s obzirom na svijest	45
6. Grijeħ	46
6.1. Odręđenje grijeha prema S. Kierkegardu	46
6.2. Sablazan	48
6.3. Tjeskoba	49
Zaključak	53
LITERATURA	58

Uvod

Tema ovog rada je filozofija je Sorena Kierkegaarda. Kierkegaard je bio filozof, teolog i kritičar društva i Crkve. Mrzio je malograđanstvo i licemjerje tadašnjeg društva. U svojim djelima često koristi sarkazam i ironiju. Svi koji su čitali njegova djela reći će za njega da je težak filozof. Prvenstveno zbog toga što Kierkegaard za razliku od Hegela nema razvijen sistem filozofije. Tvrdi da njegova djela nisu za svakoga, već za one pojedince koji ga mogu razumjeti. Piše sa pjesničkim žarom. Njegove misli razasute su po cijelom tekstu. Često upotrebljava likove iz predstava i antičke junake kako bi objasnio svoju filozofiju. Tako upotrebljava Don Juana, Papagena, kralja Agamemnona. To je zbog toga što Kierkegaard ne piše iz materijalne potrebe. Njegov otac bio je bogati trgovac koji mu je ostavio ogromno bogatsvo. Kierkegaard je izdavao sam svoja djela što ga je kasnije dovelo u novčane probleme. U tome smislu se Kierkegaard mogao posvetiti svojoj životnoj misiji a to je promicanje kršćanstva. Kierkegaard je bio veliki kritičar Danske Crkve za koju smatra da je izdala pravo kršćanstvo. On drži da je vjera postala puki formalizam i da je dovoljno roditi se da bi te se smatralo kršćaninom. Kierkegard se smatra i ocem egzistencijalizma. Bavi se pojedincem, smatrao da je pojedinac iznad društva. U njegovim djelima nailazimo na pojmove kao što su strah, tjeskoba, odgovornost, koji će kasnije postati sinonimi za egzistencijalizam. Kierkegaard među prvima govori o egzistenciji. U svojoj filozofiji izlaže da postoje tri stadija egzistencije: Estetski, etički i religiozni. Iako je za života bio neshvaćen, nakon smrti Kierkegaard dobiva priznanje za svoj doprinos filozofiji i kršćanstvu.

1. Život i djela

1.1 Djetinstvo i odrastanje

Søren Aabye Kierkegaard rođen je 5. Svibnja 1913. g. u Kopenhagenu. Uz oca Michaela i majku Anu odrastao je uz šestero braće i sestara. Pošto je bio najmlađe dijete roditelji su ga razmazili barem je takvo bilo mišljenje njegovog starijeg brata Petera Michaela.¹ Još kao djete bio je prkosan i svadljiv. Rođaci i obiteljski prijatelji obitelji Kierkegaard opisivali su ga se kao zastrašujuće razmaženo i nevaljalo dijete koje se uvijek skrivalo iza majčine suknje kad bi nešto napravilo ili sjedilo samo u kutu sobe i durilo se² Na upit sestre što bi htio biti odgovorio je vilica. Jer bi tako objasnio je, mogao nabosti sve sa stola što bi mu se sviđjelo, a ako bi ga sestra pokušala spriječiti ubo bi i nju.³ Tako je mali Søren dobio nadimak vilica. Taj nadimak ostao mu je zbog sarkastičnih primjedbi koje je upućivao ukućanima.

Odgajan je u strogom luteranskom duhu. Njegov otac bio je pobožan i strog roditelj. Iako bogat štedio je na svemu pa i na svom kaputu. Kupovao je novi tek kad bi se stari potpuno izlizao. Čak su i igračke smatrali suvišnima i bespotrebnim bacanjem novca. Tako da je se mali Søren mora zadovoljiti majčinim vretenom umjesto igračke.⁴ Od svoje djece je zahtijevao da se oblače u skromnu odjeću i očekivao je primjereno ponašanje naročito od svojih kćeri. Jednom prilikom Søren je prevrnuo posudu sa soli njegov otac je na to burno reagirao. Vikao je na njega i nazivao ga pogrdnim imenima. Taj događaj Kierkegaard nikad nije zaboravio.⁵ U to vrijeme vladalo je praznovjerje da prosipanje soli uzrokuje gubitak novca. To praznovjerje objašnjava očevu reakciju ali je ne opravdava.

Iako je štedio na odjeći i igračkama nije bio škrt kad je u pitanju bilo školovanje. Svojem najstarijem sinu Peteru Michaelu omogućio je studij u Bonnu, Berlinu i Parizu. Sam Søren studirao je deset godina i živio je rastrošno za jednog studenta ipak otac je uvijek plaćao račun za svog rastrošnog sina što je smetalo starijem bratu Peteru.⁶ Ljeto je svakako bilo najljepše

¹Usp., A. HANNAY, *Kierkegaard a biography*, Cambridge University Press, New York, 2001., str. 45.

²Usp., J. GARFF, *Søren Kierkegaard a biography*, Princeton University Press, New Jersey, 2005., str 8.

³Usp., isto, str. 9.

⁴Usp., isto.

⁵Usp., J. GARFF, nav. dj. str. 11.

⁶Usp., A. HANNAY, nav. dj. str. 45.

razdoblje mladoga Sørena. Ljetne praznike je zajedno sa obitelji u kući očevog prijatelja. To je bilo velebno zdanje okruženo vrtom i livadom, a u blizini se nalazilo jezero. Razdoblje koje je proveo u toj kući Kierkegaard smatra najsretnijim u svojem životu. Dok je kao odrastao čovjek razmatrao o svom životu sjetio se svoga i djetinstva i sebe kako se igra i trči na livadi. Taj mu dječak u zelenoj košulji i sivim hlača sada izgleda toliko daleko i strano da ne može vjerovati da je to on.⁷

Škola nije bila posebno ugodno mjesto za Kierkegaarda. Aleksandra Golubović piše da se Kierkegaard nikad nije uklapao u društvo da se zapravo nikad nije osjećao mlad, već sa sedam godina osjećao se kao starac.⁸ Bio je ismijavan zbog svog izgleda i čudne odjeće u kojoj je dolazio u školu. Nadimak mu je bio čarapa zbog vunjenih čarapa koje je nosio ili zbog toga što mu se otac u to vrijeme bavio prodajom čarapa.⁹ Njegovi vršnjaci opisuju ga kao mršavog dječaka ispijenog gotovo bolesnog izgleda.¹⁰ Svojom odjećom i ponašanjem izdvajao se od svih ostalih učenika. Zbog toga je bio izložen zadirkivanju ostale djece u školi. Søren svakako nije ostao dužan svojim vršnjacima. Na zadirkivanja i uvrede odgovarao je uvredljivim dosjetkama. Mnogi njegovi suvremenici sjećaju se kako je još kao dijete Kierkegaard bio vješt govornik.

Søren se često sukobljavao sa profesorima. Tako je jednom prilikom bio istjeran sa nastave Hebrejskog. Često je prepisivao zadaće i varao na ispitima. Razlog njegovu revoltu prema školi i učiteljima leži u njegovom starijem bratu Peteru. Peter je bio odličan učenik koji je prije vremena završio školu i teologiju s najboljim uspjehom. Studirao je na najboljim europskim sveučilištima. Søren je bio prosječan đak. Nije se izdvajao od drugih. Nikad nije bio najbolji, uvijek je bio drugi ili treći. U usporedbi sa Peterom, Søren je bio loš đak. Odrastao je u sjeni starijega brata.

Nakon završetka škole upisuje teologiju. Na studiju teologije zadržava se deset godina. Tijekom studija provodi vrijeme u dokolici i noćnim izlascima pritom trošeći očev novac i . Njegov brat Peter bio je zabrinut za njega i piše pismo ocu.¹¹ Nakon smrti oca Kierkegaard se potpuno promijenio. U godini dana završava studij i postaje magistar teologije, zaručuje se i

⁷Usp., isto str. 12.

⁸Usp., A. GOLUBOVIĆ, *Od egzistencijalne nedoumice do filozofije egzistencije u S. Kierkegaarda*, u: *Obnovljeni život* (63) 3 (2008) str. 258.

⁹ Usp., J. GARFF, nav. dj. str. 20.

¹⁰Usp., isto, str. 20.

¹¹Usp., isto, str. 35.

prijavljuje se za mjesto propovjednika. Njegova zaručnica bila je Regina Olsen. Kierkegaard je bio u dobrim odnosima s njenim ocem i dobio je njegov blagoslov za brak. Sve je izgledalo idealno ali Søren neočekivano prekida zaruke. Taj događaj izazvao je veliku pozornost u Kopenhagen. Razlog tome bila je Kierkegaardova uvjerenost da nije dobar za brak. Regina se kasnije udala za drugog čovjeka a Søren se nije nikada oporavio od raskida s Reginom. U to vrijeme Kierkegaard postiže uspjeh svojim djelom *Ili ili*. Kierkegaard posvećuje svoj život Bogu i smatra da je njegovo poslanje promicati istinsko kršćanstvo.

Veliku ulogu u dančevom životu imao je časopis *Korsair*, odnosno Meir Aron Goldschmidt. Meir Aron Goldschmidt bio je urednik i vlasnik *Korsaira* koji je pisao i većinu članaka za list. Bio je veliki prijatelj Kierkegarda. Upoznali su se na jednoj zabavi 1838. g. Goldshmidt je bio oduševljen Kierkegaardom.¹² Smatrao je da će Kierkegaard biti zvijezda koje će zavladati intelektualnom scenom u Kopenhagen. Međutim njihovo prijateljstvo završava kada *Korsair* objavljuje članak koji ismijava Kierkegarda. 1841. g. Kierkegaard postiže uspijeh svojim djelom *Ili ili*, Meir Aron Goldschmidt hvali knjigu u *Korsairu*. Kierkegard izražava svoje negodavanje pišući pod pseudonimom Johanesa de Silentia, da bi više volio kad bi *Korsair* objavio kritiku a ne pohvalu njegovom djelu. *Korsair* ubrzo objavljuje tekst koji ismijava *Ili ili* i njegovog autora. Kierkegaard se uvrijedio i uzvraća napadom na samog Goldshmidta. Na to se Goldshmidt vrijeđa i nastavlja ismijavati Kierkegarda u svojem časopisu. Kierkegaard je postao omiljena meta *Korsaira* sve do 1846. g. kada je Goldschmidt prisiljen prodati časopis.

Sukob sa *Korsairom* obilježio je Kierkegarda u tolikoj mjeri da mnogi gledaju na Kierkegaardov život kroz dvije faze: prije i poslije *Korsaira*.¹³ Nakon što je završio sukob sa *Korasairom*, Kierkegaard ulazi u sukob s Crkvom. Objavljuje *Napad na kršćanstvo*, i javno osuđuje licemjerstvo Crkve. Očekivao je potporu biskupa Jakoba Mynstera ali je ona izostala. Biskup ga izbjegava i odriče ga se. Ipak Kierkegaard i dalje ima povjerenje u biskupa. Sve ga to užasni iscrpljuje u zdravlje mu je narušeno. 2. listopada ruši se na ulici od moždanog udara. Umire 11. studenog 1855. g. u svom domu odbijajući svećenika smatrajući da je u miru s Bogom.

¹² Usp. E. H. HONG, H. V. HONG, *Kierkegaard's Writings, XIII, Volume 13: The Corsair Affair and Articles*, PRINCETON UNIVERSITY PRESS, New Jersey, 2009. str. 7-8.

¹³ Usp. J. GARFF, nav. dj. str. 376.

1.2. Osobe koji su utjecale na Kierkegaarda

Na Kirkegaarda su najviše utjecali njegov otac Miachael Pedersen Kierkegaard i zaručnica Regina Olsen.

1.2.1. Otac

Michael Pedersen Kierkegaard rođen je 12. prosinca 1756. godine kao četvrto dijete u siromašnoj seljačkoj obitelji. Prezime Kierkegaard moglo bi se prevesti kao crkveno dvorište. Michael je odrasto pokraj crkvenog imanja gdje su njegovi preci radili zemlju koja je pripadala crkvi odakle potječe i prezime.¹⁴ Kad je imao 12 godina odlazi sa ujakom u Kopenhagen. Zapošljava se kod istog ujaka u trgovini. U početku je radio skromne poslove kao dostavljač, blagajnik da bi na kraju otvorio vlastitu trgovinu. Pametnim ulaganjem i investicijama stječe veliko bogatstvo. Ženio je se dva puta. Prvi brak je trajao samo dvije godine njegova žena Kristina je umrla od tuberkuloze, a brak je bio bez djece. Vrlo brzo, nakon njene smrti ženi se sa Anom Lund. Razlog je bila neželjena trudnoća. Taj brak nije bio iz ljubavi nego iz dužnosti, Michael se osjećao dužnim oženiti Anu ne iz ljubavi nego zato što je taj čin bio najmoralniji nakon neplanirane trudnoće. Afera je ukaljala besprijekoran ugled koji je imao u drušvu.¹⁵ Običaj je bio da žena mora tugovati godinu dana, a muž tri mjeseca nakon smrti supruga, Ana i Michael nisu imali vremena za čekanje, pa su se brzo oženili. Kierkegaard je tek kasnije saznao za aferu njegovog oca. Ta spoznaja toliko ga je šokirala da ju je nazvao velikim potresom u životu.¹⁶ Prije braka potpisali su ugovor u kojem u slučaju Michaelove smrti Ana ne dobiva ništa od njegova nasljedstva, dobila bi tek malu mjesečnu naknadu. Sva imovina bi u slučaju smrti išla njegovom potomstvu. Ipak Michael nije umro i oni su imali sedmero djece. Ana je bila potpuna suprotnost svome mužu. Svi koju su poznavali Anu opisuje ju je kao toplu i srdačnu osobu dok je Michael bio hladan i proračunat. Brak sa Anom donio mu je sedmero djece: četiri sina i tri kćeri. Najprije su došle kćeri Marren, Nicolina i Petra, potom Peter, NielsAndreas, Søren Michaeli, Søren Aabye. Unatoč bogatstvu, ženom i djecom nije bio sretan. Cijeli život proveo je

¹⁴Usp., J. GARFF, *nav. dj.*, str. 9.

¹⁵ Usp., isto, str. 15.

¹⁶ Usp., A. HANNAY, *Provocations: Spiritual Writings of Kierkegaard*, Plought publishing house, New York, 2007., str. 11.

u melankoliji, tjeskobi i strahu. Od sedmero djece jedino su Peter Christian i Soren Aabye nadživjeli svoga oca. Prvo mu je umro sin Søren Michael. Nakon tri godine umire mu najstarija kćer Marren sa 24 godine. 1833 g. ostaje bez sina i kćeri. Smrt Nielsa Andreasa osobito je pogodila Michaela. Pošto su Peter i Søren pohađali školu netko je trebao nasljediti očevo zanimanje. Iako je Nielsen htio imati akademsku karijeru Michael ga je natjerao da krene očevim stopama. Nielsen nije nasljedio očev talent u trgovanju te nakon niza bezuspješnih pokušaja da pokrene trgovački posao u Danskoj, Njemačkoj i Švedskoj odlazi u Ameriku. Nitko nije slutio da će tamo doživjeti kraj. Prije smrti stupio je u kontakt sa obližnjim svećenikom i nakon što je primio sakramente diktira pismo svojoj obitelji u pismu pozdravlja sve članove i osobito se zahvaljuje majci, ali potpuno izostavlja oca. Michael se nikad nije oporavio od smrti Nielsa. Michael nije bio nježan i blag otac prema svojim sinovima. Kierkegaard se sjeća kako je jedina razonoda kod kuće bila šetnja, naravno uvijek je morao šetati sam jer otac za to nije imao vremena. Sjeća se kako se jednom njegov otac jako naljutio zbog toga što je prosuo sol na stolu. Iako se Soren branio kako je sestra razbila vazu koja je bila puno skupocijenija nego sol, otac je hladno odgovorio da je sestra svijesna što je učinila. Tek kasnije Kierkegaard je saznao za praznovjerje da prosipanje soli uzrokuje lošu sreću na poslu.

Otac je imao veliki utjecaj na Kierkegarda. Očeva melankolija odrazila se i na njegova sina. Razlog njegove tjeskobe počinje u djetinstvu dok je kao dječak čuvajući ovce na kiši prokleo Boga.¹⁷ Nakon mnogo godina taj dječak je odrastao postaje bogati trgovac ali proganja ga osijećaj tjeskobe i straha. Taj strah prenio je na svog sina Kierkegarda. Kierkegaard je uvijek gledao na oca sa poštovanjem, kad je saznao da je njegov brak bio rezultat afere bio je jak iznaneđen, taj događaj nazvao je velikim potresom u svom životu.¹⁸ U odnosu Kierkegarda s ocem zanimljivo je pratiti način na koji povlači paralelu između religiozne interpretacije čovjeka koja se očituje u odnosu čovjeka s Bogom i svog odnosa s ocem. Kao što je u Strahu i drhtanju Abraham ponovno zadobio sina i uspostavio bolji odnos s njime, istome se nada i Kierkegaard. Odnos s ocem, smatra, treba biti ponovno ostvaren na neki 'novi način', kao što religiozno egzistiranje pretpostavlja neki 'kvalitativno novi način egzistiranja'. Događa se dupliciranje odnosa koje ipak nije čisto ponavljanje u smislu imitiranja, nego pretpostavlja i određenu novost

¹⁷Usp., B. BOŠNJAK *Smisao filozofske egzistencije*, Školska Knjiga, Zagreb, 1981., str. 105.

¹⁸Usp., S. KIERKEGAARD, *Provocations: Spiritual Writings of Kierkegaard*, Plough Publishing House, New York, 2007., str 11.

u samom pristupu egzistiranju. Radi se o ponovnom vraćanju samome sebi, ali sada to više nije 'stari čovjek', nego 'novi obraćenik' koji je ušao u odnos s Bogom. Kierkegaard nije zadovoljan svojim odnosom s ocem i zato ga želi ponovno pridobiti.

1.2.2. Regina Olsen

Prokletstvo koje je visjelo nad njegovom obitelji razlog je još jednog razočaranja i gubitka u Kierkegaardovom životu. Naime, odnos s njegovom zaručnicom Reginom Olsen također je izvor njegovih patnji. Bez obzira na poteškoće vezane za odnose s drugim ljudima, u svom ocu i zaručnici vidi izvor vlastitog stvaralaštva. Oni su jedine dvije osobe koje se provlače kroz gotovo sva djela. Izvor su autorove inspiracije, kao i tjeskobe i beznada. Regina se javlja u svim odlučujućim fazama njegova života. Regina Olsen rođena je 23. siječnja 1822. godine u okolici Kopenhagena. I ona je poput Kierkegarda bila sedmo dijete u obitelji. Po naravi bila je potpuna suprotnost od Kierkegarda. Bila je vesela i druželjubiva. Dane je provodila čitajući knjige, svirajući klaviri u druženju s prijateljicama. Voljela je odlaziti na zabave, predstave i razna kulturna događanja, Njen otac Torkin Olsen radio je u ministarstvu financija. Prvi put se upoznaje sa Kierkegaardom 1837. g. Na jednoj zabavi. Kierkegaard je bio pozvan od strane svog prijatelja Petera Rordama, dok je Regina došla sa svojom prijateljicom. Kierkegaard se zaljubio u Reginu na prvi pogled. Međutim dok je Kierkegaard pokušao uspostaviti razgovor s njom dočekala ga je samo tišina. Regina je kasnije ispričala prijateljici kakav je utisak Søren ostavio na nju. Imao je prodoran pogled i odavao je dojam pametne i samouvjerene osobe. Kierkegaard se 1840. g. odvažuje se iskazati ljubav Regini koja je tada bila u vezi sa Fridrickom Schlegelom. Unatoč njenom odbijanju on ustraje i tako je osvaja. Potom moli njenog oca za blagoslov. Njen otac daje blagoslov vezi i oni se zaručuju. Zaruke su trajale 13 mjeseci. Od 1840. g. do 1841. g. Razlog za raskidanje zaruka je Kierkegaardova melankolija i tjeskoba. Bojao se da bi mogao sa sobom uništiti i Reginu dugo je razmišljao kako da prekine zaruke s njom.¹⁹ Nakon raskida zaruka Kierkegaard posjećuje društvena događanja odlazi na zabave glumi pred ljudima sreću. Prava istina je bila da je bio duboko nesretan i potresen. Htio je da Regina što manje pati i ako je

¹⁹Usp., J. GRAFF, *Kierkegaards Muse The mystery of Regine Olsen*, Princeton Press, New Jersey , 2017., str. 449.

trebalo neka ga cijeli svijet mrzi. Piše i izdaje djela *Dnevnik zavodnika* i *Ili ili* sa ciljem da postane potpuno omražen u društvu i da ga Regina zamrzi no događa se nešto potpuno drugo. Djelo *Ili ili* ostvaruje uspjeh i Kierkegaard postiže slavu, a raskid zaruka umjesto da uništi Kierkegaardov ugled ponizuje Reginu. Regina odlazi u Kierkegaardov stan i moli ga da je ne ostavlja. Kierkegaard ostaje hladan na njene molbe. Kasnije piše: „Ili ćeš se oženiti i kajati ćeš se ili se nećeš ženiti i kajati ćeš se“²⁰. Kierkegaard je bio razapet između odluke što da napravi volio je Reginu ali joj nije htio nanijeti zlo koje je pratilo njegovu obitelj. U svom djelu *Strah i drhtanje* govori o čovjeku koji s oduševljenjem ramišlja o Abrahamovom žrtvovanju Izaka. Sam Kierkegaard kao i Abraham mora žrtvovati Reginu. Ali vjeruje i da će dobiti. Kao što je Abraham spreman žrtvovati sina Izaka i nakoncu opet ga dobiti kao nagradu sa svojom žrtvom tako i Kierkegaard vjeruje u paradoks da će ga za odricanjem Regine Bog nagraditi. Godine 1847.g. Regina se udaje za Friedrika Schlegela. Kierkegaard tu vijest nije dobro primio i pokušava je svim silama vratiti natrag ali ne uspijeva. Iako je Kierkegaard u svojem dnevniku tvrdio da ga Regina nije preboljela i da je život sa Friedrichom ne ispunjava, brak Regine i Friedricha bio je sretan. Regina je na kraju oprostila Kierkegaardu. Možemo li ustvrditi da je Regina Olsen ključna osoba u životu Sorena Kierkegaarda? Odgovor na ovo pitanje je potvrđan. Jer, upravo ljubav prema njoj i raskid zaruka bili su temeljni pokretač Kierkegaardovih misli. U dijelu *Strah i drhtanje* govori o Abrahamovom žrtvovanju Izaka. Kierkegaard govori o čovjeku koji se sve više oduševljava tim događajem premda što više razmišlja o njemu to ga manje razumije. Kierkegaard govori o četiri moguća načina kako se taj događaj mogao dogoditi.

„Poslije tih događaja Bog stavi Abrahama na kušnju. Zovnu ga: Abrahameon odgovori evo me Bog nastavi uzmi svoga sina jedinca svoga Izaka koga ljubiš i pođi u krajinu Moriju pa ga ondje prinesi kao žrtvu paljenicu na brdu koje ću ti pokazati“ (Post22,1-2.)

Tu staje pripovijest iz biblije i Kierkegaard započinje sa svojom verzijom,

„Bijaše rano jutro. Abraham podrani, zapovjedi da se osamare magarci i zajedno s Izakom napusti svoje stanište, a Sara gledaše za njima sve dok ne zamakoše u dolini. Tri dana jahahu šutke. Ni ujutro četvrtog dana ne progovori Abraham ni jedne riječi, nego podiže pogled i u daljini ugleda brdo Moriju. On uputi slugu nazad i s Izakom na rukama

²⁰S. KIERKEGAARD, *Ili ili*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 39.

poče se peti na brdo. I reče Abraham samom sebi „Ipak ne mogu prešutjeti Izaku kamo ga to vodi ovaj put.“ Abraham stade, položi ruke na Izakovu glavu, a Izak se saže da primi blagoslov. Abrahamovo lice bijaše puno očinske ljubavi, pogled mu bijaše blag, riječi mu zvučahu ohrabrujuće. Ali Izak ga ne mogaše razumjeti, duša mu se nije mogla uzdići; obgrli Izak Abrahamova koljena, usrdno mu se baci pod noge i preklinjaše ga za svoj mladi život, podsjećajući Abrahama na radost u njegovom domu podsjećajući ga na prijašnju tugu i usamljenost. Uspravi Abraham opet dječaka, uze ga na ruke i krene dalje, a riječi mu bijahu pune utjehe i bodrenja. Ali Izak ga ne mogaše razumjeti, Pope se Abraham na brdo Moriju, a Izak ga ne shvati. Okrenu se na trenutak Abraham od njega, a kad mu je Izak opet mogao ugledati lice, ono bijaše izmijenjeno, pogled mu je bio divlji; izgledao je zastrašujuće. Zgrabi Izaka za prsa, baci ga na zemlju i reče: „Glupi mladiću vjeruješ li ti da sam ti ja otac? Ja sam jedan idolopklonik. Vjeruješ li da je to Božja zapovjed?! Ne! Ovo činim iz užitka.“ Na to zavapi Izak i zazva u strahu: „Bože na nebesima, smiluj mi se Bože Abrahamov, smiluj mi se; ja nemam oca na zemlji pa Ti budi moj otac!“ Abraham tiho reče u sebi „Gospodine na nebesima hvala ti, bolje da Izak misli da sam nečovjek, nego da izgubi vjeru u Tebe“

Kada dijete treba odviknuti od dojenja, tada majka zacrni svoje grud;, ta bilo bi bezdušno da grudi izgledaju ljupko kad ih dijete ne smije dobiti, Tako dijete vjeruje da su se grudi promjenile a da je majka ostala ista; njezin pogled blag je i pažljiv, kao i uvijek. Blago onomu tko nije trebao težeg sredstva da se odvikne dijete!“²¹

Kierkegaard se služi Abrahamom kao primjerom vjere. Naziva ga vitezom vjere. Sam Kierkegaard je rekao da u svom životu nije upoznao takvog čovjeka koji bi zaslužio taj naziv. Abrahamovo žrtvovanje Izaka predstavlja paradoks. Žrtvujući Izaka on ga dobiva natrag. Abraham je u isto vrijeme „zločinac“ i „vjernik“. Gledajući moralno-etički „zločinac“, međutim, gledajući očima vjere, vjernik. Možemo vidjeti sličnosti između Kierkegarda i Abrahama. Kao što Abraham žrtvuje Izaka tako i Søren žrtvuje svoj odnos sa Reginom. Kao što Izak ne može razumijeti svog oca tako i Regina ne može razumjeti zašto je Kierkegaard ostavlja. Ne želi kriviti Boga. Kirkegaard tvrdi da je on sam ne voli, misleći da je bolje da mrzi njega. Zbog toga on ne želi dati pravi odgovor zašto ostavlja Reginu i počinje obmanjivati ljude oko sebe. Odlazi na predstave i na zabave. Glumi pred drugima da nije zaljubljen u nju. Ona ne odustaje i posjećuje ga u njegovom stanu. Moli ga da ju ne ostavlja ali uzalud. Ipak njena patnja uzrokuje mu veliku

²¹S. KIERKEGAARD, Strah i Drhtanje, Verbum, Split, 2000., str. 14.

bol. Kao što dijete se odbija od prisiju tako da ih se učini ružnima Kierkegaard namjerava sam sebe učiniti odvratnim i odbojnim kako bi ga Regina ostavila. Beskonačno odreknuće posljedni je stadij koji predhodi vjeri, tako da nema vjere tko ovo kretanje nije izvršio, jer tek u beskonačnom odreknuću uviđam sama sebe u svojoj vječnoj vrijednosti, i tek se tu može reći da je postojanje prožeto snagom vjere.

„Dopustio sam vitezu vjere da se pojavi na opisani način. On čini potpuno isto što i drugi vitez, on napušta ljubav s beskonačnim odreknućem koja je sav njegov život i miri se s boli; ali tada se događa čudo, on vrši još jedno kretanje, čudesnije od svega, jer kaže“Ipak vjerujem da ću je dobiti i to snagom apsurdna, onom snagom po kojoj je kod Boga svemoguće.“ Ono apsurdno ne pripada razlikovanjima koja leže u području kojim upravlja razum“²²

Ovdje autor govori o svojoj zaručnici Regini Olsen. Kao i Abraham i on žrtvuje svoj odnos sa osobom koju voli. Njegova ljubav prema zaručnici je velika, ali osjeća da Bog ima drukčiji plan za njegov život. Zbog straha da će joj život s njm prouzročiti samo žalost i nesreću prekida zaruke. Taj događaj uz smrt oca je najznačajniji u njegovom životu. Raskid zaruka navukao je veliku sramotu i žalost na Reginu. Dolazila je u njegov stan i preklinjala ga njegovim mrtvim ocem da je ne ostavlja, ali je Soren ostajao hladan na njezine molbe. Na kraju se Regina odlučuje za drugog muža a Soren napokon shvaća svoju pogrešku. I on se poput Abrahama nada će ga Bog nagraditi za njegovu vjeru i vratiti mu Reginu kao što je Abrahamu dao sina Izaka. On je svjestan da je nemoguće ali ipak očekuje povratak Regine

„Vitez vjere je svjestan da ga može spasiti samo apsurd, i on ga shvaća vjerom. On dakle uviđa nemogućnost i u istom trenutku vjeruje u apsurd; jer ako bi uobražavao da vjeruje, a spoznao nemogućnost, tad bi varao samog sebe; svjedočanstvo bi mu bilo neutemeljeno, budući da nije dospio ni do beskonačnog odreknuća.“²³

Zato vjera nije nikakvo estetsko ganuće, nego nešto daleko više, baš zato što joj predhodi odreknuće, ona nije neposredni nagon srca, nego paradoks postojanja. Ako je jedna tako mlada djevojka usprkos svim teškoćama ipak sigurna da će joj se želja ispuniti, onda ta njena sigurnost

²² Isto, str. 60.

²³ Isto, str. 61.

ne proizlazi iz vjere, bez obzira što su je odgojili kršćanski roditelji i što je odlazila u crkvu. U svojoj djetinjoj naivnosti ona vjeruje da je to čini boljom i ljepšom.

U dnevniku zavodnika piše „*I jednoj Kordeliji bit će teško da nađe mir. Ona mu prašta iz dna duše, ali nema mira.*“²⁴ Regina unatoč svemu još voli Kierkegaarda ali njen ponos ne može podnijeti uvredu koju joj je nanio. „*Vi se crvenite. Vaše grudi su suviše napete da bi mogle predahnuti; U vašem pogledu ima ogorčenja, ponosnog prezira*“²⁵ Bol rastanka utječe na njih oboje ali Regina pati više. Dok Kierkegaard odabire žalovanje Regina odabire bijes.

„Bijaše rano jutro. Abraham podrani, zagrli Saru, svoju družicu u starosti; Sara poljubi Izaka koji je s nje skinuo sramotu, Izaka, ponos i nadu za sva pokoljenja. Putem jahahu šutke, Abrahamov pogled bijaše prikovan za zemlju, sve dok četvrtog dana on podiže pogled i vidi brdo Moriju, a onda mu se pogled opet vrati zemlji. Šuteći spusti drva na zemlju i sveza Izaka, zamahnu nožem i potom opazi ovna što ga Bog bijaše odredio za žrtvu. Ovna žrtvova i krenu kući. Nakon ovoga ostari Abraham, ne mogaše zaboravit da je Bog takvo što od njega zahtijevao. Izak je napredovao kao i prije, ali Abrahamov pogled bijaše smračen više ne vidje nikakve radosti

Kad dijete poraste treba ga odviknuti od dojenja, onda majka poput djevojke, skriva svoje grudi a dijete tada nema više majke. Blago dijete koje ne izgubi majku nakoji drugi način!“²⁶

Kierkegaard u ovoj verziji govori kako ne pati više Izak već sam Abraham koji ne može sebi oprostiti što je htio ubiti svoga sina. Isto tako i Kierkegaard shvaća koju je bol prouzročio Regini. Ne može biti sretan znajući što je učinio osobi koju voli. Iako utjehu pokušava pronaći u vjeri, ne može preboliti Reginu. Mora živjeti svaki dan sa odlukom koju je donio. Kierkegaard je u svojim djelima često upotrebljavao likove iz grčkih mitologija, dramskih predstava. Na neki određeni način sam je sebe vidio kao tragičnog junaka poput Orfeja. Mislio je da će i on i Regina zajedno patiti u nesretnoj ljubavi ali Regina preboljeva Kierkegaarda i nalazi utjehu u drugom muškarcu. Kad je napokon shvatio da ju je zauvijek izgubio. Kierkegaard poput Abrahama gleda na život smućenim pogledom i ne može vidjeti nikakvu radost.

²⁴S. KIERKEGAARD, *Ili ili*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 287.

²⁵Isto, str. 293.

²⁶S. KIERKEGAARD, *Strah i Drhtanje*, Verbum, Split, 2000., str. 16.

„Bijaše rano jutro Abraham podrani, poljubi Saru, onedavno majku, a Sara poljubi Izaka svoje veselje svoju radost za sva vremena. Abraham jahaše zamišljeno putom, mislio je na Hagaru i sina kojeg je protjerao u pustinju. Pope se na brdo Moriju i poteže nož. Bijaše tiha večer, Abraham izjaha sam prema brdu Moriji baci se licem prema zemlji, moljaše Boga da mu oprostí grijeh što je htio žrtvovati sina Izaka i što je kao otac zaboravio na dužnost prema sinu sve češće jahaše ovim samotnim putem amira nije pronašao. Neshvatljiva mu je bila pomisao da je grijeh bila njegova spremnost da žrtvuje onoga zbog koga bi mnogo puta i sam dao život, a ako bi grijeh bio to da on Izaka nije tako volio, tada ne bi mogao razumjeti da mu taj nedostatak ljubavi može biti oprošten, ta koji bi grijeh bio užasniji

Kad dijete treba odviknuti od dojenja tada ni majka nije bez žalosti što se ona i dijete sve više i više razdvajaju, jer dijete koje je u početku ležalo pod njenim srcem, a kasnije počivalo pod njezinim grudima više ne može biti tako blizu. Zajedno tuguju zbog ove kratke boli. Blago onome koji dijete blizu zadrži nije trebaon i zbog čega tugovati²⁷

Kao što se Abraham vraća na Moriju tako i Kierkegaard razmišlja je li pogriješio. Shvaća koliko je svojim postupcima uvrijeduReginu. Sada kad je ostao bez nje konačno shvaća koliko je voli. U njegovoj glavi javlja se sumnja da li je Bog uopće zahtijevao od njega da se odrekne Regine. Ali sada je kasno on i Regina više neće biti zajedno. Ta spoznaja dovodi ga do ludila „Ja sam Siromašan –ti si moje bogatsvo, ja sam mračan-ti si moja svjetlost; ja nemam ništa ništa mi nije potrebno“²⁸ Život bez žene koju voli je usamljen, Kao što je majci teško kad odvaja dijete od prisiju tako je Kierkegaardu teško što ostaje bez Regine, osobe s kojom je bio blizak. I koja je predstavljala smisao njegovom životu.

„Bijaše rano jutro. U Abrahamovoj kući sve bijaše spremno za put. Oprosti se od Sare, a vjerni sluga Eliezer otprati ga dio puta pa se vrati. Zajedno jahahu Abraham i Izak dok ne dođoše do brda Morije. Tu Abraham sve pripremi za žrtvovanje bio je smiren i blag. Ali čim se okrenu i poteže nož, ugleda Izak da se Abrahamu ljevica u dvojenju zgrči u šaku i da mu je drhtaj prošao cijelim tijelom-pa ipak Abraham zamahnu nožem. Krenuše zatim kući, Sara im pohita u susret ali Izak bijaše izgubio vjeru. O tome nije više bila ni

²⁷S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 17.

²⁸S. KIERKEGAARD, *Ili Ili*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 382.

riječ prozborena, Izak ne pričaše nikom ono što je vidio, a Abraham ne sumnjaše da je to netko vidio.

Kada dijete treba biti odviknuto od dojenja tada majka pri ruci ima neku jaču hranu, da dijete ne strada. Blago onomu koji pri ruci ima neku jaču hranu“.²⁹

„Ako se oženiš kajat ćeš se ako se ne oženiš isto tako kajat ćeš se.“³⁰Kierkegarda muče sumnje i strah da će izgubit jedino što voli. Ali što god izabrao i što god učinio svejedno je ako ostane s njom mislit će da je izdao Boga ako ne ostane s njom mislit će da je izdao nju. Njegov život je tijeskoba i očajanje. Poteškoća nalaženja vlastitog puta prepreka je koja je Kierkegarda oduvijek mučila. Kao što nije mogao pronaći vlastiti put, tako nije želio nametati konačne zaključke niti svojim čitateljima. Nastojao ih je poticati da to sami učine. Smatra da nema tako dobrog rješenja koje će vrijediti uvijek i svugdje. Tvrdio je, uostalom, da mu nije cilj dati čovjeku konačno rješenje u pogledu autentičnog egzistiranja, nego izložiti moguće varijante, kako bi sam kasnije mogao izbjeći odgovornost za svoja djela. Unatoč poniženju koje je nanjeoRegini raskidom zaruka on sebe smatra žrtvom. Misli da bi ga Regina trebala razumjeti i oprostiti mu. Ali kao što je Izak izgubio vjeru tako je i Regina izgubila ljubav prema Sørenu.

Beskonačno odreknuće posljedni je stadij koji prethodi vjeri tako da nema vjeru nitko tko ovo kretanje nije izvršio jer tek u beskonačnom odreknuću uviđam sam sebe u svojoj vječnoj vrijednosti i tek se tu može reći da je postojanje prožeto snagom vjere

„Dopustio sam vitezu vjere da se pojavi na opisani način on čini potpuno isto ono što i drugi vitez on napušta ljubav s beskonačnim odreknućem koje je sav njegov život i miri se s boli ali tada se događa čudo on vrši još jedno kretanje čudesnije od svega jer kaže ja vjerujem da ću je dobiti i to snagom apsurdna onom snagom po kojoj je sve kod Boga moguće. Vjera je naime taj paradoks po kojoj pojedinac postaje veći od mnoštva.“³¹

Unatoč svemu što je rekao Kierkegaard želi biti s Reginom. Vjeruje da će povratak Regine biti nagrada za njegovu žrtvu. Tu vidimo kontradiktornost, s jedne strane Kierkegaard prekida zaruke i odriče se Regine s druge strane on se nada da će se ona vratiti. Na kraju Regina pronalazi utjehu u braku sa FridricomSchelgelom a Kierkegaard ostaje sam.

²⁹Isto, str. 18.

³⁰Isto, str. 39.

³¹Isto, str. 11.

1.3. Djela specifična za raspravu o čovjeku

Djela koja su, kad je u pitanju rasprava o čovjeku, najvažnija: *Filozofijsko trunje*, *Završni neznanstveni zaglavak* (uz *Filozofijsko trunje*), *Ili-ili*, *Ponavljanje*, *Pojam tjeskobe* (strepnje), *Bolest na smrt*, *Strah i drhtanje* i *Vježbanje u kršćanstvu*.

Pseudonimi: Victor Eremita, Johannes de Silentio, Constantin Constantius, Vigilius Haufniensis, William Afham, Frater Taciturnus, Johannes Climacus itd.

Filozofijsko trunje napisano je pod pseudonimom Johannes Climacusa, a izdavač je sam Kierkegaard (motivacija za korištenje pseudonima je propitivanje pojedinca i njegove egzistencije).

Johannes Climacus ili Ivan Klimaks ime je redovnika iz šestog stoljeća koji je smatrao da se čovjek može uzdignuti do Boga. Jedno od ključnih pitanja u svakoj, pa tako i ukršćanskoj religiji, je način dolaska do Boga. Je li Bog taj koji dolazi čovjeku ili čovjek pokušava doći do Boga? Kierkegaard se ovim pseudonimom zapravo ruga Hegelu koji je tvrdio da se čovjek može logikom uspeti do Boga. Kierkegaard pokazuje da je to nemoguće. U djelu se postavlja pitanje o tome kako čovjek dolazi do vječnog blaženstva, tj. sreće. Drugim riječima, u djelu Kierkegaard pokušava doći do odgovora na pitanje na koji način se postiže najbolje ostvarenje čovjštva.

Završni neznanstveni zaglavak (uz '*Filozofijsko trunje*') također je izdano pod pseudonimom Johannes Climacusa. U djelu se nastavlja rasprava iz *Filozofijskog trunja* koja je ovog puta više usmjerena na otkriće istine kršćanstva, ali i istine koju će pojedinac pretočiti u vlastitu egzistenciju. *Strah i drhtanje* objavljen je pod pseudonimom Johannes de Silentio. U djelu se vodi rasprava o tome kako postići religijsko ostvarenje. Raspravlja se o poznatom Abrahamovom slučaju (koji se nalazi u Bibliji, tj. Knjizi Postanka) u kojem Bog nalaže Abrahamu da u znak ljubavi prema njemu žrtvuje sina Izaka. Kierkegaard ovdje pokazuje svu agoniju, strah i drhtanje koju ovakav zahtjev može staviti pred čovjeka i svu težinu koju sa sobom nosi ulazak u religijski stadij egzistiranja. *Bolest na smrt* i *Vježbanje u kršćanstvu* objavljeno je pod pseudonimom Anti Climacusa.

Anti-Climacus nije suprotnost Johannesu Climacusu, kao što se na prvi pogled može činiti. Riječ je o pseudonimu pomoću kojeg Kierkegaard izražava veću bliskost s kršćanstvom (s aspekta religije, ali i vjere).

U djelu *Bolest na smrt* Kierkegaard nas upoznaje s temeljnim čovjekovim obilježjima, s njegovom ontološkom konstitucijom. Tvrdi da se čovjek sastoji od kontradiktornih elemenata koje treba staviti u ravnotežu te da savršenu ravnotežu ne može samostalno postići, nego mu je u tome potrebna Božja pomoć. *Bolest na smrt* je beznade, odnosno očaj koji čovjeka obuzima kada shvati da je nedostatan samome sebi.

U *Vježbanju u kršćanstvu*, kao što i sam naslov sugerira, riječ je o načinu na koji kršćanin može održavati svoju vjeru. U svakom od navedenih djela riječ je o mogućnostima čovjekova ostvarenja.

2. Odnos prema Crkvi

Kierkegaard je odrastao u pijetističkom duhu. Da bude odgojen u strogom kršćanskom duhu pobrinuo se njegov otac. U njegovu kuću često su dolazi pastori koji su bili prijatelji njegovog oca. Kasnije pod pseudonimom Johana de Silentia piše kako je kao dječak zadivljeno gledao u oca dok je raspravljao o kršćanstvu.³² Međutim kako je odrastao Kierkegaard se udaljuje od svog oca i kršćanskog odgoja. Godine 1838. pomiruje se s ocem i vraća se vjeri. Međutim primjećuje da se Crkva u Danskoj udaljila od izvornog pravog kršćanstva i postala institucija. Bilo je dovoljno roditi se u Danskoj i već bi te smatrali kršćaninom. Kierkegaard smatra da kršćanstvo nije rodni list i da se svako tko se izjašnjava vjernikom prihvaća kao takvog. Crkva je kršćanstvo pretvorila u doktrinu, komunikaciju doktrine umjesto komunikaciju egzistencije. Zbog toga većina ljudi nema predodžbu o tome što zapravo znači biti kršćanin. Osoba koja je primila sakrament krštenja a ne prakticira svoju vjeru, za Kierkegarda nije vjernik (u pravom smislu te riječi). Papir, tj. potvrda koja se podiže u župnom arhivu ne može biti dokaz

³²Usp., J. GARFF, *nav. dj.*, str. 116.

nečije vjerske pripadnosti (osim na papiru, formalno), iako su se za vrijeme Kierkegaardova života ljudi najčešće na njega pozivali. Stoga Kierkegaard neumorno ističe poguban utjecaj mase i posljedice što ih ista ostavlja na čovjekov život. Masa donosi anonimnost i apstrakciju te ugrožava odnos pojedinca s Bogom. Postati kršćanin uistinu znači suobličiti se životu Isusa Krista i patiti kao on, a danski narod živi daleko od tog ideala, te ih Kierkegaard smatra lažnim kršćanima: doslovno ruglom kršćanstva. No, odnos s Bogom moguć je, tvrdi Kierkegaard, samo u jedinstvu s Kristom. Da kršćani rađaju kršćane, ne bi bilo gotovo niti jednog čovjeka na zemlji koji nije vjernik, ili barem ne bi bilo djece kršćana koja su nevjernici, a znamo da nije tako. Dakle, kršćanin se ne može postati rođenjem (niti pod pritiskom zakonske obveze), nego konkretnim odabirom životnog usmjerenja. Kršćanstvo je po tom pitanju učinilo čovjeka najviše moguće značajnim, no ujedno je to postala i njegova najteža zadaća (zahtjev da postane kršćanin). Danski narod nalazi se u svojevrsnoj religijskoj krizi, tj. krizi vjere u Boga u kojoj se kao posljedica pojavljuje gubitak posljednjeg smisla ljudskog egzistiranja. Nedostatak najvišeg cilja u životu paralizira čovjeka u težnji za potpunim ostvarenjem. Rješenje ove situacije Kierkegaard vidi u paradoksalnom »skoku« u vjeru i pokušaju da se postane Kristov suvremenik.

Analizirajući Kierkegaardove tekstove, možemo zaključiti da se čovjek potpuno ostvaruje tek kad postane kršćanin, te da biti čovjek i biti kršćanin ne idu jedno bez drugoga, jer samo Čovjek-Bog izražava ono u čemu se sastoji biti čovjek. Čovjek-Bog (Isus Krist) jest paradigma savršenog načina egzistiranja i savršenog čovještva.³³ Dakle, tko je i što čovjek, ne možemo saznati od čovjeka nego jedino od čovjeka-Boga, tj. Isusa Krista. Po uzoru na Sokrata koji je na trgovima raspravljao s ljudima odlučuje u ljudima pobuditi istinsko kršćanstvo.³⁴ Smatra da je vjera svedena na puku doktrinu i da bi nekog smatrali kršćaninom dovoljno je ponavljati puke fraze. Prema njemu, kršćanski je svijet izdao kršćanstvo i živi ga samo površno. Na neki način stvaraju iluziju kršćanstva.

U Filozofijskom trunju, Kierkegaard istražuje način na koji ljudi dolaze do vjere. Najprije objašnjava razliku između grčkog (tj. od Sokrata pa nadalje) i kršćanskog poimanja istine. Istina se u to doba shvaćala kao nešto što se oduvijek nalazi u čovjeku. Prije nego što je duša ušla u čovjekovo tijelo, u trenutku rođenja, kontemplirala je svu istinu (kao što je Platon naučavao) i

³³ A. GOLUBOVIĆ, *Vježbanje u kršćanstvu. Kierkegaardov doprinos tumačenju kršćanske religije*, Filozofska Istraživanja 28(4/2008), str. 857-868, ovdje str. 859.

³⁴ S. KIERKEGAARD, *Filozofijsko trunje*, Demetra, Zagreb, 1998., str. 49.

sada, ulaskom u tijelo zaboravila je sve (svo znanje je gotovo u potpunosti nestalo). Čovjek, dakle, od početka posjeduje znanje, tj. Istinu, te se samo prisjeća onoga što već zna. Znanje je u tom smislu samo prisjećanje. Učitelj je Greima bio samo prilika za dolazak do znanja, tj. pomagao je u dolasku do istine. Učitelj ne daje, tj. ne prenosi znanje (niti istinu) jer se ono nalazi u svakom čovjeku, ali on može olakšati dolazak do njega. Što se tiče vjere – Grci se nisu usudili povjerovati. Oni su dvojili (bila je u pitanju njihova volja, jer nisu htjeli dati pristanak uz vjeru), a dvojba se može razriješiti jedino slobodom, tj. aktom volje. Kod kršćanstva imamo drukčiju situaciju. Čovjek i Bog nalaze se, prema Kierkegaardu, u odnosu kojeg karakterizira »strast koju nazivamo vjerom, a čiji je predmet paradoks; ali paradoks sjedinjuje upravo proturječje, on ono povijesno čini vječnim a ono vječno povijesnim«.

Istina se, prema kršćanskoj interpretaciji, ne nalazi oduvijek u čovjeku, nego je Bog taj koji je daje. Uloga učitelja u kršćanstvu jest presudna. Učitelj ovdje ne služi kao netko tko samo pomaže u dolaženju do istine, tj. znanja. Učitelj je taj koji daje uvjet za stjecanje znanja (a taj je uvjet milost, Božji dar). Bez tog uvjeta čovjek ne bi mogao doći do istine. Dakle, dok je za Grke istina u sjećanju, za kršćane je u trenutku (jer bi se inače čovjek samo trebao podsjetiti). Objekt vjere jest apsurd i paradoks (to da se Bog pojavio u ljudskom obličju čovjek ne može shvatiti, budući da to nadilazi njegove razumske sposobnosti). Jedino što čovjek može učiniti jest odlučiti povjerovati ili ne povjerovati Bogu, tj. prihvatiti ili odbiti njegovu ponudu. Razlika između dvije koncepcije (grčke i kršćanske) – očita je. Kršćanska interpretacija podrazumijeva kako učitelj koji daje istinu i uvjete za njezino razumijevanje nije običan učitelj. On je taj koji je »stvorio« čovjeka, a to može, prema Kierkegaardu, samo Bog. Dakle, Bog jest čovjekov učitelj. Vjera je prema gornjem (kršćanskom) objašnjenju čin povjerenja prema Bogu koji daje istinu i uvjete za njezino razumijevanje. Kierkegaard u *Filozofijskom trunju* sintetizira svoju misao (ističući četiri ključne novosti kršćanstva):

- 1) pretpostavljen je novi organ = vjera (pomoću koje čovjek može doći do Boga);
- 2) nova pretpostavka = svijest o grijehu (budući je čovjek neistina, a istinu može dobiti jedino od Boga);
- 3) novo rješenje = trenutak (jer istina nije oduvijek u čovjeku) i

4) novi učitelj = Bog u vremenu (Isus Krist)³⁵

Vjera je ključan dio filozofije Kierkegarda od nje sve počinje. Kierkegaard ima kontradiktoran stav prema vjeri: s jedne strane smatra da vjera i filozofija ne idu zajedno. S druge strane koristi filozofiju kao sredstvo obrane vjere. Kierkegaard koristi pojam skok vjere. Skok vjere označava potpuno predanje Bogu. Treba prihvatiti paradoks vjere. Kierkegaard spominje viteza čija je vjera primjerkršćanskogživljena. Međutim Kierkegaard je bio žestoki kritičar državne crkve za koju smatra da je izdala kršćanstvo. Za Kierkegarda spas nije u masi nego je svaki pojedinac pozvan na spasenje. U svojem djelu vježbanje u kršćanstvu smatra da je za povijest nemoguće da dokaže Krista, jer Isus kao Bog nadilazi povijest.³⁶

3. Hegel

Kierkegaard je bio žestoki kritičar Hegela, u svojim djelima *Ili ili Strah i drhtanje* iznosi svoje stavove koji su suprotni Hegelovim

Kierkegaard je razvio svoju filozofiju opoziciji prema hegelovoj filozofiji objektivnog duha koja je odlikovala velika pobjeda sveobuhvatnog jedinstva bez znakova neponovljivog u životu čovjeka. Tako su Hegel i Kierkegaard suprotstavljeni u svim glavnim točkama svoje filozofije.

Središte Kierkegardove problematike jest problem egzistencije kao pojedinačne opstojanosti. Čovjek je za Kierkegarda biće mogućnosti, slobode i osobne odgovornosti za vlastitu sudbinu. Čovjekova egzistencija izuzetak je koji se ne da nikakvom shemom racionalno do kraja proniknuti i razumjeti. Ona je svojevrsni fenomen za koji ne postoji racionalno opravdanje. U ovom segmentu Kierkegaard se najradikalnije suprotstavlja Hegelu (njegovom racionalizmu, panlogizmu, dijalektici nužnosti, učenju da je istina cjelina i sustav). Kierkegaard u sustavu ne vidi ništa pozitivno; on smatra da sustav uvijek zataji kada ga individuum pita za

³⁵ S. KIERKEGAARD, *Filozofijsko trunje*, Demetra, Zagreb, 1998., str. 127.

³⁶ S. KIERKEGAARD, *Vježbanje u kršćanstvu*, Verbum, Split, 2000., str. 25.

djelovanje. Iz ovog Kierkegaardovog govora dâ se nazrijeti pretjerani subjektivizam i individualizam. *Istina je istina samo kada je istina za mene.*³⁷

Kierkegaard u svojim filozofskim promišljanjima ističe važnost pojma egzistencije, kojoj se treba pristupiti pojedinačno jer su načini njezina ostvarenja različiti od čovjeka do čovjeka i ovise o odlukama koje se u određenom trenutku donesu. Dakle egzistencija koja se temelji na pojedinačnosti i razlikuje od pojedinca do pojedinca i s jedne strane apelira na slobodu, dok s druge strane označava rizik. Upravo zbog isticanja pojedinačne egzistencije Kierkegarda su njegovi nasljednici prozvali ocem egzistencijalizma, novog pravca u filozofiji 19. stoljeća.

3.1. Razlike između Hegelove i Kierkegaardove filozofije

Mirko Zuravac navodi deset točaka gdje se razlikuju Hegel i Kierkegaard

1. Hegelovoj objektivnoj istini Kierkegaard suprostavlja istinu koja se živi tj subjektivna istina.
2. Hegela zanima opće, univerzalno, logos, um, svjetski duh, a Kierkegarda osobno, jedinstveno, individualno, neponovljivo, nepatvoreno u životu čovjeka.
3. Hegel oblikuje jedinstvo proturječnosti Kierkegaard ostaje razapet između njih.
4. Za Hegela je biće pojam u sebi koji sebe shvaća kao biće. U pojmu ideja i stvarnost su pomireni moćspekulacije je bezgranična jer ona produbljujući se prema vlastitoj prirodi, ostvaruje jedinstvo stvarnoga i duhovnoga. Suština stvari je teorijska, a stvarnost duhovna. Za Kierkegarda, međutim duh se ruši u bezdan ničega svaki put kad se sjeti svoje pojedinačnosti. Tada nastaje strah, očaj užas, patnja smetnja.
5. Hegelova filozofija je teodiceja otkrivanje Apsoluta, jednoga koji je nužno, a Kierkegardova komplementarna teologija, je čak u opoziciji prema Hegelunužna dopuna njegove apstraktne misli.
6. Hegelova filozofija je našla svoj izraz u sistemu, a Kierkegardova u egzistencijalnojprozi koja čuva odjek vječnog života.
7. Prema Hegelu povijest je objektivna jer se o njoj misli kao o nečem učem je istina ostvarena; ona je svjetski proces postojanja koja u sebi reflektira određeni opseg, pa je beskrajno indiferetna prema pojedincu. U beskrajnom interesu za opće isčezaoje interes

³⁷ Usp., B. KALIN, *Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa*, Školska knjiga, Zagreb, 1991., str. 371.

za individualno, pojedinačno i egzistencijalno. To opće kod Hegela je svjetski duh kojeg Kierkegaard neće poricati, ali će vjerovati da se on može ostvariti samo u pojedincu.

8. Kod Hegela povijest kao svijetski proces je kontinuirana i određena, a kod Kierkegaarda čovjek sam, svaki pojedinac za sebe, u ekstatičkom udaru smjelosti proizvodi svoj život i svoje ja.
9. Kod Hegela dijalektika se drži tendencije napretka svijesti o slobodi: kod Kierkegaarda ona je oslobođenje čovjeka u zastrašujućim odlukama izbora gdje čovjek bira sam sebe kao biće koje ima mogućnost da se bira.
10. Suprotnost između Hegela i Kierkegaarda javlja se kao suprotnost između stvarnosti i mogućnosti. Suprotno hegelovoj filozofiji sistema jednoga koje je nužno. Kierkegaard brani ono što nije, što je moguće. Tako se ponovno postavlja pitanje odnosa između mogućnosti i stvarnosti s kojim počinje drama egzistencije. Drama egzistencije počinje u trenutku kad egzistencija počinje zdvajati u nemogućnosti da se odluči. Sam Kierkegaard je prošao sve faze koje će kasnije nazvati stadijima na životnom putu kojim egzistencija dolazi u beskonačnost.³⁸

3.2. Kritika Hegelove etike

Kierkegaard postavlja tri problema kako bi prikazao kontradiktornost Hegelove filozofije.

3.2.1. Problem I: Postoji li teleološka suspenzija etičkog?

Prvi od tri problema koje Kierkegaard postavlja glasi: "Postoji li teleološka suspenzija etičkog?" Kierkegaard definira etičko kao univerzalno, kao nešto opće. Opće se obvezuje za svakog pojedinca podjednako. Etičnost je vrhunac prema kojem jedan pojedinac može težiti. Nema ništa iznad etičnosti, te zbog toga ona služi kao telos (grč: τέλος, krajnji cilj i svrha) svega što nije etično, tj. što se nalazi izvan etičnosti. Pojedinca može postići svoj telos samo tako da postane dio općeg napuštajući svoju pojedinačnost. Etičko je za čovjeka isto ono što i vječno blaženstvo, jer je to ono najviše što se može kazati za čovjeka i za njegovo bivovanje. „Bilo bi proturječje kada bi se vječno blaženstvo moglo napustiti.“ Kierkegaard u nastavku primjećuje da ako je etičnost najviše čemu možemo težiti, Hegel je u pravu kad pojedinca zove "moralnim

³⁸M. ZURAVAC, „Dijalektika egzistencije u filozofiji Serena Kierkegaa“, u: S:KIERKEGAARD, Bolest na smrt, Srboštampa, Beograd, 1974., str. 5-28, ovdje str. 15.

oblikom zla", ali je u zabludi što ne želi osuditi Abrahama kao ubojicu. Jer ako bi Hegel bio u pravu u odnosu na vjeru, Abraham trebao biti odbačen i protjeran kao ubojica, a ne držati titulu oca vjere. Kierkegaard to objašnjava pod "teleološkom suspenzijom etičkog"?³⁹ Hegelovska etika je teleološka jer smatra da sve radnje obavljamo s određenom krajnjom svrhom, u smislu da pojedinac treba odbaciti svoju individualnost kako bi postala jedno s općim. Prema tome najviše dobro na etičkoj razini je titula tragičnih junaka koji se žrtvuje za opće dobro. Pitanje o tome postoji li teleološka suspenzija etičkog zapravo je pitanje postoji li neki veći uzrok, neki veći telos koji bi mogao otkazati naše etičke obveze. Prema Hegelu toga nema: opće što je izraženo u etičkom je najviši telos. Međutim, Abraham je spreman ubiti vlastitog sina radi sebe a ne radi nekih viših etičkih razloga.

Zbog toga Kierkegaard predlaže teleološku suspenziju etičkog. Odnosno tvrdi da je Abraham suspendirao njegovu etičnu obvezu prema Izaku u ime nekog višeg telosa. Najviši telos je telos vjere, a ne etičnosti.⁴⁰ Kierkegaard u svom djelu „Strah i drhtanje“ definira vjeru kao nešto iznad razuma, razumijevanja i izvan riječi. Dakle, svaki pokušaj da ga razumijemo ili objasnimo će biti neuspješan. Ovdje leži dio paradoksa koji aludira tijekom cijelog djela. Je li u redu tvrditi da je Abraham ubojica? Gledajući Abrahamova djela, sve upućuju na to da je on ubojica; priprema se, vodi sina na Moriju i na kraju podiže nož da ga žrtvuje. Jedino opravdanje za njegove postupke je da je to bila Božja volja, ali je ta Božja volja izražena u privatnom odnosu Boga i Abrahama. Nitko drugi ne zna što je Bog rekao Abrahamu, niti Abraham može objasniti drugim ljudima da mu je Bog naredio ubojstvo vlastitog sina. Stoga, nijedna druga osoba koja pokušava razumjeti Abrahama prema bilo kakvom moralnom kodu, ne samo Hegelovom, ne može opravdati njegove postupke.

Postoji li razlika između ubojice i Abrahama? Kierkegaard smatra da postoji a to objašnjava na sljedeći način. On objašnjava etičko kretanje beskonačne ostavke; prihvaća da je Izaka mora žrtvovati, ali on ne razumije svoj odnos prema Bogu. Ne može jednostavno otići i ubiti Izaka, ali mora prihvatiti gubitak svoga sina. Kierkegaard primjećuje da je njegova žrtva zamjena za vjeru, vjera koja proizlazi iz straha a ne odlučnosti i potpunoj predanosti. Abrahamova vjera je izvan razumijevanja, a njegova spremnost da podigne nož nad Izakom bez

³⁹S. KIERKEGAARD, *Strah i Drhtanje*, Verbum, Split, 2000., str. 72.

⁴⁰Isto, str. 73.

pokazivanja ikakvog trunca kajanja može samo izgledati nečovječno u očima promatračima. Vjera je paradoks u kojem se pojedinac može uzdići iznad univerzalnog u smislu da pojedinac koji je bio dio općega se sada izdvaja kao netko iznad općeg.⁴¹ Ako to nije slučaj, onda je Abraham izgubljen i vjera nikad nije postojala. Nije postojala upravo iz razloga što je oduvijek bila prisutna. Kierkegaard smatra da je vjera nepromjenjivi ljudski element, vjera se stječe tijekom cijelog života i ona je nepropusni dio misli na kojeg vanjština nemože utjecati. Hegel se po Kierkegaardu nalazi u kontradiktornosti: Etično je ono opće i uobičajeno, ali i time ono najviše što jedan pojedinac može postignuti. Pojedincu ne preostaje nikakva druga izuzetnost, osim izuzetnosti po zlu, a zlo je jednako individualnosti, koja treba biti izražena preko općeg. Etičnost je, začarani krug koji ugrožava pojedinačnost te priječi društveni napredak kojem je Hegel toliko težio. Kierkegaard ismijava Hegela, i to je čest slučaj u njegovim djelima. Slijedeći čistu logiku posljedica hegelijanska etika dolazi do apsurdnosti u smislu da je Abraham ubojica. Kierkegaard ne tvrdi da postoji mana u hegelijanskoj etici, ali umjesto toga daje čitatelju na volju da odluči. Ima li Hegel pravo i Abraham je ubojica, ili je Hegel u krivu i moramo priznati važnost vjere. Kierkegaard kroz svoje djelo stavlja naglasak na slobodu pojedinca, a time također i na slobodu izbora. Kierkegaard navodi tri primjera očeva koji su žrtvovali svoju djecu u okviru etičnog bez da su izašli iz njega. Agamemnon je žrtvovao svoju kćer kako bi Grci mogli pobjediti Trojanski rat. Jiftah je žrtvovao svoju kćer da spasi Izraelski narod. Junius Brutus je ubio svoje vlastite sinove jer su prešli preko svoje časti i urotili se protiv države. U svakom slučaju oni su ubili svoju djecu za opće dobro i dobro svoga naroda, i zbog toga Kierkegaard ih smatra tragičnim junacima. Glavna razlika između Abrahama i tragičnog junaka je u tome što je tragični junak je velik po svojoj moralnoj vrlini, a Abraham je velik po svojoj vrlini vjere. Tragični junak ostaje u etičnom i dopušta da jedan izraz etičkog svoj telos ima u nekom drugom višem izrazu etičkog. „On stavlja etički odnos između oca i sina ili kćeri i oca zbog jednog osjećaja koji svoju dijalektiku nalazi u odnosu spram ideje običajnosti. Stoga se tu ne može govoriti o teleološkoj suspenziji samog etičkog.“⁴²

Prema Hegelu, svaka misao se odvija na temelju posredovanja: dvije suprotstavljene ideje mogu biti posredovane sintezom koja se potom dovodi u sukob s novom antitezom i tako dalje. Ali ovo posredovanje se odvija na razini ideja koje se mogu izraziti, koje mogu svi razumjeti, a

⁴¹Isto, str. 72.

⁴² Isto, str. 78.

koje su stoga opće. Abrahamovo iskustvo se ne može posredovati s obzirom da je islustvo pojedinca, a ne opće. Ako ne može biti posredovan, ne može postojati u području misli, ne može se razumjeti i stoga ne može biti etičko ispravna. Vjera ne može biti posredovana kao etičnost, posredovanje se odvija na temelju općeg i vjera je iznad univerzalnosti općeg. Abrahamov etički odnos s Izakom jest da otac treba voljeti sina više nego sve, uključujući sebe smatra Kierkegaard.

O Abrahamu se ne može govoriti o etičkom u moralnom smislu. Budući da ne slijedi neko etičko načelo, on nije tragičan junak. Abraham može jedino biti ubojica ili pak vitez vjere tvrdi Kierkegaard Abraham kao vitez vjere nije povezan s općim, sva njegove radnje su osobne i događaju se između njega i Boga. On ne djeluje iz sebičnih razloga kao estetičar, zbog toga što je to njegov sin i njegovo potomstvo, nego motiv nalazi u nečemu višem od sebe. On djeluje samo zbog Boga, koji traži dokaz njegove vjere i zbog sebe, da dokaže svoju vjeru. Abraham doživljava iskušenje, ali to iskušenje je sama etičnost koja ga odvlači od svoje dužnosti prema Bogu.

Abraham ne može govoriti o njegovom iskušenju, niti može biti razumljen i ne može zaplakati i izraziti svoje breme kao tragični junak. Ali može pobuditi naše divljenje, ali ono što čini je zlo prema etičnom, on nas „zastrašuje“.⁴³ Paradoks se nalazi u činjenici da se Abraham, kao pojedinac, postavlja u apsolutni odnosu prema apsolutnom. On svoje radnje ne opravdava ničim općim, već stime što je on pojedinac. Djelo je junačko, ne po njegovim rezultatima, nego po njegovim izvorima i motivima koji su ga oblikovali. Abraham se ne može opravdati rezultatom jer je dobio Izaka natrag, razlog zašto ga ne možemo shvatiti kao junaka. Ako bi sudili Abrahamovu veličinu po rezultatu, prešli bi preko straha i strepnje, pa i vjere koje je on proživio. Marija je bila jednako velika, makar je njezina patnja bila osobna. Morala je roditi Boga, a ipak nije mogla izraziti svoje muke nekome. Iako ne možemo razumjeti vjeru, nismo isključeni iz vjere. Vjera je strast, a strast sjedinjuje sve ljudske živote.⁴⁴ Osim Abrahama Kierkegaard cijeni i jednu drugu osobu koja je moral proći iskušenje Mariju. Marija kao i Abraham ne traži naše divljenje, jer oni su postali veći od junaka i pjesnika, stoga naše divljenje im ne znači ništa. Ali ne time što su izmakli mucu, užasu i paradoksu, „nego su postali to što jesu upravo kroz muku, užas i paradoks.“

⁴³Isto, str. 79.

⁴⁴Isto, str. 85.

3.2.2. Postoji li apsolutna dužnost prema Bogu ?

Kierkegaard definira etično kao opće, koje smatra božanstvenim i sa dužnosti prema Bogu.⁴⁵ Svaka dužnost je dužnost prema Bogu u mjeri u kojoj je Bog božanska univerzalnost . Na primjer, dužnost jednog pojedinca je da ljubi bližnjeg svoga, a ta dužnost kao etička dužnost je i dužnost prema općemu, i time prema Bogu. Međutim, Kierkegaard primjećuje da nemamo izravnog odnosa prema Bogu kroz ove dužnosti, već samo posredni odnos prema kojemu se naše dužnosti mogu pratiti analizom unatrag prema Bogu. Hegel sugerira da je vanjsko (*die Entäusserung*) ili eksterijentnost veća od unutarnjeg (*das Innere*), budući da je ono što je vanjsko javno izraženo i time opće. Ako je tako, Hegel ponovno pogrešno govori o vjeri i o Abrahamu smatra Kierkegaard.

Vjera je paradoks u kojem je ono unutarnje, u ovom smislu osobna vjera, više od vanjskog, paradoks u kojem se pojedinac može postaviti prema apsolutnom. Dužnost prema Bogu, kao apsolutna dužnost, ne može biti posredovana i stoga se ne može izraziti u univerzalnom; ako bi vjera bila izričita i jasna, to ne bi bila vjera nego duhovno suđenje. Viteza vjere se ne može shvatiti. Čak vitez vjere ne može shvatiti drugog viteza vjere. Kierkegaard parafrazira evanđelje po Luki. Navodi objašnjenje apostola Luke o apsolutnoj dužnosti prema Bogu: "Dođe li tko k meni, a ne mrzi svog oca i majku, ženu i djecu, braću i sestre, pa i sam svoj život, ne može biti moj učenik!" Riječ "mržnja" često se ublažuje protestantskim prijevodima kao "ne pretpostavi" ili "ne voli". Kierkegaard smatra da takav prijevod jednostavno gubi istinski bit, točan odnos ove pripovijesti s navedenim stihom izgleda da znači upravo to da navedene riječi treba uzeti u što je moguće užasnijem i težem smislu, kako bi svatko sebe mogao ispitati je li u stanju uistinu vjerovati.⁴⁶

U traženju apsolutne ljubavi, Bog ne traži od ljudi da prestanemo voljeti svoju obitelj. Abraham voli Izaka, ali ipak etički izraz onoga što ončini na planini Moriji je mržnja. Ljudi često shvaćaju svoju individualnost olako i zbog tog razloga zašto je etičnost u smislu gubljenja individualnosti postalo hvalevrijedan telos. Kierkegaard piše da osoba koja živi pravično pod vlastitom prismotrom, ako netko govori sa strahom i drhtanjem, zna da je postojanje kao jedan individualac najzastrašujući, ali i najviši oblik življenja.

⁴⁵Isto, s tr. 89.

⁴⁶Isto, str. 95.

Vitez vjere mora poznavati i cijeniti opće, ali također mora znati kako je to biti poviše općeg, biti u potpunosti sam i neshvaćen. Abraham nije izgledao kao junak nego kao luđak. Na kraju, vitez vjere ipak može „obraćat se Bogu u drugom licu (*ti koji si velik...*)“, dok tragični junak samo u trećem licu. Život tragičnog junaka nije jednak životu viteza vjere. Tragični junak počinu djelo unutar etičkih okvira, on djeluje i nakon toga on može zastati nad svijetom i odmoriti se, znajući da je uspješno postigao opće. Vitez vjere stalno se preispituje i suočava se s mogućnošću povratka na opće. Vitez vjere se razlikuje po tome što on nalazi strast u tome da ostane uvijek u apsolutnoj odvojenosti od svijeta.⁴⁷ Vitez vjere djeluje u potpunoj odvojenosti od svijeta u kojem se nalazi zbog svog odnosa prema Bogu koji je osoban i ne može se opravdati apelom na opće. Iako je plemenito da pojedinac teži općem, Bog može pozvati na dužnost koja se ne može opravdati u općem. Kierkegaard pred nama stavlja izbor, ili postoji apsolutna dužnost prema Bogu, ili nema dužnosti i Abraham i Apostol Luka su u krivu.⁴⁸ Kierkegaard ovdje također sukobljava sa stajalištima moderne filozofije koja je iz etike odstranila Boga. Glavna filozofska struja njegovog vremena smatra da jednostavno nema apsolutne dužnosti prema Bogu. Tako Kant u svojoj etici razmatra samo dužnost koje čovjek ima prema sebi i prema drugima dok religiju smatra naukom o dužnostima prema Bogu izvan granice čiste filozofije morala. On tvrdi da možemo biti samo autonomni i odgovorni za naše moralne postupke ako ne postupamo iz poslušnosti nekom vanjskom zakonu, već u skladu sa zakonima koje ćemo sami uspostaviti. Jedna osoba nemože racionalno opravdati svoje postupke tvrdeći da nam je Bog naredio“, nego samo ako smo djelovali iz naše osobe slobode i samovolje u odnosu prema zakonu koji bi se trebao mjeriti po našoj individualnosti, a ne prema općemu. Hegel je pak, kako je primjetio Kierkegaard, u svojoj filozofiji prava konačno eliminirao i samu etiku. Hegel jednostavno nije ni razvio etiku kao sustav u cjelini. Kant je smatrao da svi moralni zakoni moraju biti opći, i Hegel je očito slijedio njegova načela razvijajući svoj sustav.

3.2.3. Je li moralno od Abrahama što je prešutio Sari ?

Etičko je kao takvo ono opće, a kao opće ono je očito. Kao neposredno osjetilno i duševno određen, pojedinac je skriven. Njegov telos je da se izvuče iz svoje skrivenosti i očituje

⁴⁷Isto, str. 104.

⁴⁸Isto, str. 106.

u općem. Svaki put kad želi ostati u skrivenosti, on čini grijeh i pobija opće, a iz tog stanja on izlazi samo tako da se otkrije.⁴⁹ Ako ne postoji etička iskrivljenost, smatra Kierkegaard, onda Abrahamovo ponašanje ne možemo opravdati jer zanemaruje sve etičke međustupce. Skrivenost, kao i vjera, je paradoks koji se ne da posredovati, budući da on i počiva upravo na individualnosti pojedinca iznad općeg, a univerzalnost općeg je posredovanje. Hegel ne pokušava opravdati skrivenost i nedaje nikakvu opravdanu izvanrednost, zbog toga je nejasno zbog čega vidimo u Abrahamu oca vjere. Stoga Kierkegaard uvodi slojevitost i kategorije posrednosti. Vjera je druga neposrednost a ne prva. Prva neposrednost je ono estetsko i tu je Hegel u pravu, ali pošto vjera nije estetska vraćamo se ponovno na isto: „vjere nikad nije bilo baš zato što je uvijek bila tu.“⁵⁰ Kierkegaard se u ovom poglavlju odmiče od svojih prijašnje uspostavljenih ideala i na skrivenost gleda čisto estetski, promatrajući Abrahama kroz kategoriju *interesantnog*. Sokrat je bio najinteresantniji čovjek koji je ikad živio, smatra Kierkegaard. Njegov život je interesantan jer mu je takvu egzistenciju dodijelilo božanstvo, ali ju je kroz muku i bol zaslužio. Priželjkivanje jedne takve egzistencije bola i muke iz čiste taštine ne priliči nikome tko ozbiljno shvaća život misli Kierkegaard, makar u nisu rijetki primjeri ovakve težnje u svakom pa tako i u našem dobu.

Interesantno je rubna kategorija, granično područje između estetike i etike. Nju moramo razgledavati sa područja etike, ali da bi postigla vrijednost moramo je izraziti kroz osjećajnost i požudu estetike. Za primjer Kierkegaard uzima razliku između grčkih tragedija i suvremene drame. Grčka tragedija je slijepa, a time i nesvjesna njezine skrivenosti i u konačnom nagonu prema sudbini. Suvremena drama ima elemente prepoznavanja i skrivenosti, ali ona ne proizlazi iz neznanja junaka nego njegove slobodne volje. Kierkegaard navodi niz priča kako bi se uvidjela razlika između otkrivenih, koje on povezuje s etičkim i skrivenim, te s estetskim i vjerskim.

Prva priča govori o muškarcu i ženi koji su zaljubljeni, a žena je udata za drugoga. Ova skrivenost je slobodna volja i čini ih odgovornim na estetskoj razini, koja zahtijeva tu skrivenost. S druge strane, etika nema mjesta za slučajnost ljubavi i tajnovitost. To zahtijeva otkrivanje i uvrijeđeno je da moraju preuzeti odgovornost za svoju prekrivenost. Kierkegaard dalje upućuje

⁴⁹Isto, str. 107.

⁵⁰Isto, str. 108.

na Euripidovu „*Ifigeniju u Aulidi*“, koja govori kako je Agamemnon morao žrtvovati svoju kćer, Ifigeniju.⁵¹ S jedne strane, estetika zahtijeva njegovu šutnju jer bi mu bilo neprikladno tražiti utjehu u dijeljenju svoje tuge. S druge strane junak mora, baš da bi bio junak, biti kušan užasnutim iskušenjem koje će mu pripremiti Klitemnestrine i Ifigenijine suze. „Estetika ima svoj izlaz u pričuvi drži jednog starog slugu koji sve otkriva Klitemnestri.

Etika, s druge strane, zahtijeva otkrivanje jer, kao tragični junak Agamemnon se spaja s općim i ne čuva ništa skriveno. «Estetika je zahtjevala otkrivenost i poslužila se slučajem; etika je zahtjevala otkrivenost i pronašla zadovoljstvo u tragičnom junaku.»⁵² Tragični junak i etički temeljito su ljudi. Kierkegaard podsjeća na priču o Amoru i Psihi. Šutnja i tajnovitost čovjeka čine velikim jer su to određenja nutrine. Amor ostavlja Psihu i govori joj da će ukoliko bude šutjela roditi božansko dijete, a ako oda tajnu bit će samo čovjek. Objavljivanje i tragičnost junaka su ljudski fenomeni. “Tragični junak koji je ljubimac etike pravi je čovjek i njegove namjere se ostvaruju u otkrivenosti. “Nailazimo na paradoks, jer šutnja je i božansko i demonsko i jedno i drugo.⁵³ U javnom okruženju učimo jezik drugih ljudi i mi koristimo jezik kako bismo izrazili misli drugim ljudima. Dakle, jezik je čisto javni fenomen. Problem u ljudskom govoru leži u činjenici da možemo jedni drugima izjasniti samo ono što možemo zajednički razumjeti. Ako želimo objasniti jedno osobno iskustvo osobi koja nikad nije iskusila nešto slično, moram to učiniti usporedbom sa drugim iskustvima kako bi mogla razumjeti.

Jezik je stoga povezan s općim, jer je koristan samo u onoj mjeri u kojoj se tiče iskustva koja možemo podijeliti.⁵⁴ Budući da su etičnost i univerzalnost povezani, prirodno je da je međuljudska razumljivost također povezana s etičkim. Budući da estetsko vezano s osobnim iskustvima pojedinca, na sličan način ima smisla da je ona skrivena: jezikom ne možemo prodrijeti u ta osobna iskustva. Primjeri tragičnih junaka odnose se na slučajeve u kojima se ljudi suočavaju s odlukom da govore ili da svoju patnju čuvaju kao tajnu. Estetska strana je tajnovitost, etička je otkrivanje. Motivacija u svakom slučaju za estetskog junaka je da zaštititi

⁵¹Sakupljene grčke lađe morale su čekati u Aulidi u Beotiji povoljan vjetar za put prema Troji, jer se Agamemnon bio zamjerio Artemidi ubivši u lovu njezinu svetu košutu, pa je Artemida zaustavila vjetar. Da bi ga oslobodila, tražila je od Agamemnona da žrtvuje svoju kćer Ifigeniju. On je to i učinio, obmanuvši je tako što joj je rekao da će je udati za Ahileja. Ovdje možemo uočiti poveznicu Ahilej-Izak.

⁵²S. KIERKEGAARD, nav.dj., str. 115.

⁵³Isto, str. 115.

⁵⁴Isto, str. 121.

sve one do kojemu ih je stalo. Estetski junak preuzima odgovornost za nesretno znanje u potpunosti na sebe, kako se netko do koga mu je stalo ne bi morao suočiti s time. Na taj način, on se izdvaja kao pojedinac, te je stoga izoliran od etičkog. On čini ono što on misli da je u pravu, ali on djeluje osobno kao jedan pojedinac i pokušava tako, kao pojedinac, ući u odnos s apsolutnim. Etički i tragični junak su motivirani željom da budu potpuno otvoreni o svemu. Uvijek je prisutna mogućnost da estetski junak preuzme teret tajnosti da bi se zaštitio ili utješio. To ne vrijedi za tragičnog junaka, jer on ništa ne čuva. Prepustivši se potpuno općem, tragični junak također predaje pretencioznost da kao pojedinac može štititi svakoga kroz svoju tišinu.

U svakom primjeru, Kierkegaard nam predstavlja izbor prema kojemu se junak definira ili kao estetski ili tragični. Kierkegaardove smatra da je čovjek u potpunosti odgovoran za svoje životne odluke i postupke, te da su te odluke u osnovi definicija njega kao osobe. Napetost i očaj kod estetskog junaka je da on uvijek otvoreno govori. Njegova tajnost krši zahtjeve etičkog, i ako bi se trebao objasniti, mogao bi se lako razumjeti. Ostaje skriven po izboru, a ne nužno. Na taj se način estetski junak razlikuje od viteza vjere, koji nema izbora nego šutjeti. Vitez vjere ne može govoriti jer se ne može razumjeti. I estetika i vjera se bave jednim pojedincem izoliranim od općeg, ali estetsko se odnosima pojedinca koji se izdvaja u pokušaju povezivanja s etičkim, dok se vjera odnosi na pojedinca čija vjera ga dovodi iznad etičnosti.

4. Tri stadija ljudske egzistencije

4.1. Uvodna razmatranja

Kierkegaard razlikuje tri stadija ljudske egzistencije. Estetički u kojemu čovjek živi život tako da uživa u svakom trenu. „Estetsko je u čovjeku ono čime je on neposredan, ono što on jeste“⁵⁵ Sam Kierkegaard živio je jedno vrijeme u estetskoj fazi. On smatra da je estetski najniži oblik postojanja od tri. Esteta nema nikakvu kontrolu nad svojim životom. On je čovjek kojim potpuno upravljaju vanjske okolnosti. Drugi je etički u kojem čovjek ulazi u odnose s drugim

⁵⁵S. KIERKEGAARD, *Brevijar*, Moderna, Beograd, 1990., str. 17.

ljudima i preuzima odgovornost za vlastito ostvarenje. Treći, najviši stadij koji čovjek može postići je religiozni stadij u kojem čovjek, pomoću skoka vjere, živi po uzoru na Boga. No, iz Kierkegaardove filozofije može se iščitati da ne mora svaki čovjek ući u religiozni stadij kao vrhunac svoje egzistencije, naprotiv, čovjek može ostati u estetičkom stadiju cijeli život. Prema Kierkegaardu, u djelu *Bolest na smrt*, „čovjek je sinteza beskonačnosti i konačnosti, prolaznosti i vječnosti, slobode i nužnosti.“⁵⁶, no ta sinteza se ne može nazvati vlastitim Ja. Ta dva činioca sinteze imaju odnos, koji još uvijek nije vlastito ja, već tek odnošenje odnosa prema samom sebi, na putu je do vlastitog ja. Taj odnos, koji se odnosi prema samom sebi postavljen je od strane nekoga ili od strane sama sebe. U konačnici, vlastito ja je odnošenje odnosa, koji se odnosi spram samog sebe, prema onomu koji je taj odnos postavio. Kierkegaard opstojanje promatra kao nešto što je u stalnom nastajanju, svi se stadiji, mogu miješati te su vezani uz izbor o stadijima. To da se kroz stadije može prolaziti odnosno otići u viši stadij i vratiti se u niži može se vidjeti u primjerima u svakodnevnom životu. Osoba u estetskom stadiju pokleknut će pred izazovima svjetovnog dok osoba u etičkom nikada neće pasti na tom ispitu. No, samom svjesnošću o mogućnosti izbora čovjek se izdigao iz estetičkog stadija. Sada ostaje pitanje razine svjesnosti, odnosno, pitanje: je li čovjekova svjesnost uopće takva da je uistinu svjesna svojeg izbora? To su proturječnosti kojima se Kierkegaard bavi u svojim djelima, a one upućuju na složenost ljudskog života koji nije moguće opisati sustavom koji podrazumijeva pokušaj zahvaćanja cjeline i teži prema dovršavanju. Onaj čovjek koji živi estetski, živi kao pojedinac u jednom „lošem“ smislu. Onaj koji živi etički dio je općeg, a tek onaj koji živi u religijskom stadiju postaje pojedinac koji nadilazi opće te je svima neshvatljiv jer njega ne obilježava slušanje razuma, već vjera koja nadilazi razum.

Estetički i etički stadij nalaze se u suprotnosti. Još bolje rečeno u sukobu. Kierkegaard piše da je »estetsko u čovjeku ono čime je on neposredan, ono što on jeste; etičko je u čovjeku čime on postaje što postaje.«⁵⁷ Estetičar samo prihvaća stanje u kojemu se zatekao i na njega reagira gotovo mehanički, impulzivno ispunjavajući vlastite želje. S druge strane, etičar u svjesnosti bira samog sebe tako da spoznaje ono što on već je, bez nekih vanjskih određenja koja mu zapravo ne pripadaju. Estetičar vidi samo mogućnosti izvršenja trenutne želje, dok etičar u svojem djelovanju vidi cilj. Etika samo preobražava estetiku, ona ju ne uništava jer će se u

⁵⁶S. KIERKEGAARD, *Bolest na smrt*, Srboštampa, Beograd, 1974., str. 22.

⁵⁷S. KIERKEGOR, *Brevijar*, Moderna, Beograd, 1990., str. 17.

čovjeku uvijek nalaziti i ono što je on prije bio. Kada bi etički stadij uništio estetički, tada bi se moglo smatrati da nestaju sve negativnosti koje je osoba činila u estetičkom stadiju. No, to nije slučaj jer etika sa sobom nosi svijest o pogreškama pa tako i kajanje za iste. U etici, čovjek ima dužnost prema samom sebi biti on sam, stoga tko živi etički, svojim životom izražava ono opće, dok je estetičar vezan samo uz slučajnosti. Problem je estetičara traženje svrhe van sebe prilikom čega on očajava, a prednost je etike nadilaženje tog očajanja. Religiozno čovjeku donosi pobjedu jer svjesnošću o sve većoj grješnosti, čovjek ima više izgleda za spasenje. Grijech, koji predstavlja zlo, nešto loše, neku pogrešku, čovjeka dovodi do nade u spasenje. Ako čovjek traži spasenje, mora znati od čega točno traži spasenje. Spasenje čovjek pronalazi u vjeri u Boga jer time čovjek otkriva da je on vlastito Ja postavljeno od Boga. Estetičko, etičko i religijsko uvjetovani su čovjekovim djelovanjem koje je, uvjetovano kao zadovoljstvo i patnja, dok najveći postaje onaj koji potražuje nemoguće u očekivanju vječnoga. Zadovoljstvo i patnja se mogu objasniti dvostruko i proturječno. Zadovoljstvo se može shvatiti kao zadovoljstvo estetičara ispunjavanjem trenutnih želja, ali se isto tako može shvatiti i kao zadovoljstvo etičara nad svjesnošću mogućnosti izbora. Isto tako, patnja se kod estetičara može shvatiti kao očajanje kojeg čovjek nije svjestan ili je svjestan pa zapada u još dublje očajanje zbog samog očajanja, a patnja se kod etičara može objasniti kao tjeskoba nastala mogućnošću izbora ili mogućnošću odustajanja od izbora jer se u tim trenucima čovjek susreće s onim nepoznatim, stoga pati jer ne zna što treba odlučiti. Osoba u religijskom stadiju je ona koja potražuje nemoguće u očekivanju vječnog, a ona živi u skladu s onim što vjeruje da Bog želi od nje. Najveća razlika između stadija je ta da se estetičar određuje kroz odnos prema samom sebi, etičar u odnosu prema drugima, dok se religiozna osoba određuje u odnosu spram Boga.

4.2. Estetički stadij

Od svih životnih stadija estetski je prema Kierkegaardu najniži stadij jer osoba koja živi u estetskom nikada neće imati odnos sa samim sobom, odnosno nikada neće moći živjeti u potpunosti. Za Kierkegaarda da bi osoba istinski živjela mora imati odnos prema samom sebi odnosno mora imati odnos s Bogom. Estetičar nema odnos prema samom sebi stoga on postoji u odnosu prema izvanjskim stvarima. Za osobu u estetičkom stadiju, odnosno estetičara, vrijedi to da svoj život podčinjava onomu što nije postavljeno od strane njega samog. Estetičar tako živi samo u trenutku jer se obazire samo na ono čime je okružen, to jest, on smatra da život treba

uživati. Moto onoga tko živi estetski je *in-vino-veritas*.⁵⁸ Može se reći da u tom stadiju on poznaje samoga sebe samo u odnosu na ono s čime dolazi u doticaj. Ne poznavajući sebe, takav čovjek stalno živi pod maskom u odnosu s onim što ga okružuje. Kierkegaardovim riječima: »...duh se ne može odrediti kao duh, već neposredno.«⁵⁹ Osoba koja živi u estetičkom stadiju, estetičar, ne spoznaje se u cijelosti te živi u slučajnosti onoga što ga okružuje. Takva osoba, koja živi samo u trenutku i za trenutak, posjeduje samo relativno i ograničeno znanje.⁶⁰ Kierkegaard piše da estetičar uvjet zadovoljstva traži van sebe tako da svoj život podčinjava nekom unutarnjem ili vanjskom uvjetu kojeg on sam ne postavlja. No, to ne mora nužno značiti da se ono mora nalaziti izvan njega, već se to mora shvatiti u onom smislu da čovjekove želje ne proizlaze iz vlastitog Ja, nego su vezane uz zadovoljenje trenutnih želja. Čovjek može živjeti estetički na više načina. Jedan način je zdravlje i ljepota, odnosno čovjek se prepoznaje po stvarima koje posjeduje. Takvi se ljudi opterećuju samo onim što je njihova prolazna, tjelesna karakteristika. Osim takvih ljudi, Kierkegaard spominje i one koji život vide u postizanju moći, ugleda i bogatstva.

Takvi ljudi traže uvjet zadovoljstva izvan samih sebe, ne shvaćajući da su to samo postignuta obilježja koja ne izgrađuju vlastito Ja. No, ima i ljudi koji uvjet zadovoljstva vide unutar sebe kroz razne talente koje posjeduju. Tako čovjek može misliti da izvježbavanjem nekog talenta on izvršava samootkrivanje sebe. Nijedna od navedenih mogućnosti ne predstavlja život u kojem je čovjek svjestan sebe, svog vlastitog Ja, već svi ti ljudi žive tako da zadovolje neku trenutnu želju. Estetičar se, misleći da ispunjava svoje životno poslanje, tako nalazi u nekakvom prividnom miru, ne shvaćajući da zapravo očajava. S porastom svjesnosti, raste i jačina očajanja, a čovjek, odabirući samog sebe, može postati svjestan da očajava pa će mu na taj način svijest donijeti mogućnost izbora, a to je već prijelaz u etički životni stadij. Estetičar se orijentira na svoje raspoloženje tako da mu se zadovoljenje trenutne želje čini kao najviši cilj, dok etičaru zadovoljenje trenutne želje može biti samo nešto s čime se susreo, no to za njega nema nekakav veliki značaj kao što je to u slučaju estetičara. Estetičar svoj život živi skriven, dok se etičar otkriva. Ali estetičar možda nije ni svjestan da živi sakriven, jer on stalno misli da ispunjavanjem želje trenutka, on izvršava svoj najviši cilj, ne shvaćajući da zapravo živi u

⁵⁸Isto, str. 15.

⁵⁹ Isto, str. 18.

⁶⁰S.KIERKEGAARD, Ili ili, Veselin Masleša, Beograd 1990., str. 592.

očajanju. Kierkegaard kao primjer navodi cara Nerona koji je, spalivši Rim iz umjetničkih razloga, u svojoj oholsti i drskosti nije ni pomišljao na odustajanje od svog strašnog nauma. Kierkegaard pretpostavlja da je Neron to možda napravio iz straha jer, estetičar živi u zadovoljenju trenutnih želja, a kada ne uspije pronaći nijednu želju koju može ispuniti, upada u strah. Duh koji traži viši oblik egzistencije pokušava probiti estetičarev život sastavljen od trenutnih želja. Kada se ne uspije dogoditi da se duh oslobodi tih okova nesvjesnosti, on upada u slabost iz koje se dalje javljaju gnjev i nemoć koji se zatim pretvaraju u strah. Na taj je način čovjek neslobodan pa se smiruje kada uočava da ga se drugi boje te onda u izazivanju straha u drugim ljudima, on opet uspijeva zadovoljiti svoje trenutne želje.

Kierkegaard smatra da je život estetičara je jadan život u kojem osoba nije svjesna da je vlastito Ja. On se zadovoljava samo prolaznostima misleći da je to ono što ga određuje. Moglo bi se reći da se estetičar zapravo boji svjesnosti jer misli da će time izgubiti sebe, dok je istina u tome da on zapravo još ni nema sebe. Da bi se imao, odnosno da bi se postao svjestan, čovjek mora shvatiti da je on ono pojedinačno u općem te da ne smije zadovoljenjesvojih želja stavljati ispred cjeline. Za estetičara, koji odabire ono prolazno, ne može se reći da bira jer on još uvijek nema sebe samog, odnosno nije svjestan sebe samog. Prema Kierkegaardu estetika nije zlo nego ravnodušnost. Kierkegaard smatra da nije bitno ono što se bira, već da se uopće može birati. Izborom čovjek ulazi u etički stadij egzistencije, no ne samo izborom, već sviješću o mogućnosti izbora. Sam estetski izbor, koji i nije izbor u pravom smislu, već samo ispunjenje trenutne želje. Sam pojedinac nije svjestan sebe pa tako ne može biti ni svjestan da bira zlo jer još ni ne zna što je dobro. Stvari se mogu spoznati iz svoje suprotnosti jer, kada bi čovjek birao zlo, on bi morao biti svjestan i da postoji njegova suprotnost, odnosno dobro. Zbog toga estetičar nema obilježje mogućnosti izbora. Estetičar samo nesvjesno reagira na svoju okolinu, odnosno na podražaje iz nje, a to nije pravi izbor.

4.3. Etički stadij

Drugi stadij koji Kierkegaard navodi je etički stadij. Za razliku od estetskog osoba koja živi u etičkom stadiju ostvaruje odnos sa sobom. Odnosno ne određuje se prema izvanjskome već se određuje u odnosu prema sebi. Za čovjeka koji živi u etičkom životnom stadiju, etičara, mogli bismo reći da je suprotnost estetičaru. Etičar je osoba koja je spoznala da posjeduje mogućnost izbora, no nije važno ono što osoba bira, već to da ona uopće bira. I odustajanje od

izbora je izbor koji sa sobom nosi nekakvu posljedicu. Za razliku od estetičara, on bira samog sebe, ne pokušava se odrediti spram nečeg što on nije, nečeg njemu izvanjskog, prolaznog. »Ono za što se ja zauzمام u svome ili-ili jeste etičko.« Kierkegaardu tvrdi da čovjek spoznavajući samog sebe u biti bira samog sebe. To znači da čovjek već jest, on ne mora tražiti ništa van samog sebe, već samo promotriti unutra. Time čovjek samo otkriva ono što on već je, a ne pokušava se izgraditi ili pronaći kao ličnost s nekakvom vanjskom svrhom. Čovjek nosi svrhu u sebi samom i u tome leži bit neke individue. Etičar je svjestan svoje dužnosti da bira samog sebe. No, ta dužnost se ne nalazi izvan čovjeka, ona se nalazi upravo u toj svjesnosti biranja samoga sebe radi postizanja pojedinačnosti koja je zapravo općost. Estetičaru bi se ovo moglo činiti kao da se čovjek tek gubi u općem, no to nije tako jer je upravo estetičar taj koji je izgubljen, s obzirom na to da živi samo u ispunjavanju trenutne želje. Kada je osoba shvatila da je u očajanju, stavljena je pred izbor koji joj donosi tjeskobu.

Očajanje je preobražaj kojim čovjek, koji živi etički, pronalazi smisao, sigurnost, ljepotu, egzistenciju i istinu. Čovjek očajanjem bira samog sebe, no ne kao slučajnost, već bira sebe u svojoj vječnoj važnosti. Samo očajanje je zapravo uvjet za čovjekovu samospoznaju. »Etičar samo do kraja sprovodi očajanje koje je viši estetičar započeo.«⁶¹ Očajanje je čovjeku potrebno da postane svjestan da očajava, a potom da postane svjestan svoje mogućnosti izbora. Etičar se ne zamara pojedinačnostima jer postaje svjestan samog sebe, a time se budi i savjest koja mu omogućuje refleksiju djelovanja. »Etički stav da svaki čovjek ima neki poziv izražava, dakle, to da postoji neki razuman poredak stvari, u kojem svaki čovjek, ako hoće, ispunjava svoje mjesto, tako da istovremeno izražava i općeljudsko i individualno.« Ovom se rečenicom izreklo to da čovjek etičar svoju pravu individualnost postiže tek u onom općem jer, koliko god je čovjek zasebna individua, on ipak živi u društvu, a da bi društvo pravilno funkcioniralo, potrebno je da svaki član ima svoje mjesto u njemu. Samim time što čovjek ispunjava svoje mjesto, znači da čovjek ima neku korist. Ali kada bi se reklo da se ta korist nalazi izvan čovjeka, tada bismo bili na tragu estetičara, a ne etičara. Etičar korist vidi kao korist za cjelinu, ali ona se nalazi unutar njega, dok bi estetičar tražio korist van sebe te bi se ona odnosila samo na njega, odnosno na ispunjenje njegove trenutne želje. Biti vlastito ja može svatko tko to želi, ali čovjek upravo mora to: biti vlastito Ja.

⁶¹S. KJERGEKOGOR, *Brevijar*, Grafos, Beograd, 1981., str. 26.

4.4. Religijski stadij

Najviši stadij prema Kierkegaardu je religijski stadij. Dok osoba u estetskom stadiju nemože imati odnos sa sobom veće egzistira u odnosu prema drugome, etička osoba egzistira u odnosu prema sebi osoba u religioznom stadiju ostvaruje odnos s Bogom i time ostvaruje pozupno egzistiranje. Prem Kierkegaardu čovjek je potpuno ostvaren tek kad je ostvario odnos s Bogom. Dok je estetska egzistencija pretežito uživanje, etička egzistencija pretežito borba i pobjeda. Religiozna egzistencija jest stradanje. I to ne kao prolazni trenutak, već stalno praćenje. U stradanju počinje religiozno da diše. Jer estetski čovjek ima trenutak, etički pobjeđuje u povijesti a religiozni čovjek ima vječnost.⁶² Religijski stadij čovjekova života, odnosno „viteza vjere“, opisan je u Kierkegaardovu djelu *Strah i drhtanje* te je predstavlja stadij koji je iznad etičkog stadija. Etičko, kao ono što ima svrhu u sebi samom, ono je opće koje važi za svakog pa tako pojedinac mora napustiti svoju pojedinačnost da bi bio dio općeg. Odnos prema općem određuje svojim odnosom prema Apsolutu, a ne svoj odnos prema Apsolutu odnosom prema općem.«⁶³ Kao primjer Kierkegaard navodi Abrahama. Abraham je, slušajući Boga, otišao žrtvovati svog sina Izaka vjerujući da će ga Bog u tomu spriječiti. Njegova veličina je u tome da čak i da ga Bog nije spriječio, on bi, zbog svoje poslušnosti prema Bogu, bio prije spreman žrtvovati svog sina, nego da bude neposlušan Bogu. No, budući da je Abraham imao vjeru, kroz taj apsurd, on zapravo dobiva Izaka te se time uzvisio nad općim. Da je sumnjao, ostao bi u etičkoj fazi egzistiranja u kojoj po svojoj savjesti to ne bi smio učiniti. Ovdje sam čin ubojstva nije bit, već to da, kakav god ishod bio, Abraham je posjedovao vjeru u Boga te izvršio suspenziju etičkog i time postao otac vjere, smatra Kierkegaard.

Paradoks je u tom što se Abraham kao pojedinac nalazi u apsolutnom odnosu spram Apsolutnog, prema etičkom stadiju, on bi svog sina trebao ljubiti više nego samoga sebe pabi zbog toga odbio žrtvovati svoga sina. No, Abraham je imao dužnost izvršenja Božje volje, a »etičko predstavlja sumnju koja ga želi odvratiti od izvršenja božje volje.« Kierkegaard smatra da je etički stadij ispod religijskog. Čovjek se uvijek oslanja na razum, no nekada razum nije taj na koga se možemo osloniti. Vjera je skok u nepoznato, no ne takav skok da nismo sigurni u nešto između dvije mogućnosti koje bismo razumom, već korak u ono nepoznato koje ne

⁶²S. KIERKEGAARD, *Brevijar*, Moderna, Beograd, 1990., str. 9.

⁶³S. KIERKEGAARD, *Strah i drhtanje*, Verbum, Split, 2000., str. 49.

možemo objasniti razumom. Ovdje čovjeka ne hvata tjeskoba, već živi u strahu. No, taj strah nije strah kojim se čovjek boji ovozemaljskih stvari. Kierkegaard taj strah zove strahom od Boga. Već je rečeno da se čovjek vjerom izdigao iz onog općeg, i baš se u tom momentu događaju strah i drhtanje o kojem Kierkegaard piše da ih je Abraham osjećao kada je trebao žrtvovati svog sina Izaka. U religijskom stadiju, čovjek »vrši čin beskonačnog odreknuća, što je preliminarni čin vjere, a sastoji se u tome da se napusti zahtjeve razuma, prihvati njegovu ograničenost i raspoloži se za Božje djelovanje u svojem životu.«

U Hvalospjevu Abrahamu Kierkegaard poglavlje počinje govorom o vječnoj svijesti. Kada bi svijetom upravljala neka mračna sila ili kada bi svijet bio samo puko izmjenjivanje nastajanja i propadanja bez ikakvog razumskog uzroka, tada bi svijet bio samo puko očajanje, a život bi bio isprazan i neutješan. Iz tog razloga Bog je stvorio i junaka i pjesnika. Pjesnik ne može učiniti ono što junak čini, ali on se junaku divi, voli ga i raduje mu se. Pjesniku je junak njegovo bolje ja; junak u pjesniku budi divljenje i pjesnik je sretan što mu se može diviti. Kierkegaard pjesnika naziva genijem pamćenja jer sve ono što junak učini pjesnik ovjekovječi. Pjesnik će tako svima govoriti o hrabrim pothvatima junaka te tako junak neće biti zaboravljen. Junaku je pjesnik njegovo sjećanje, a budući da je ono idealno, pjesnik je junaku njegovo bolje ja. Tako oni ulaze u neraskidiv odnos.

Kierkegaard ističe i kako je svatko poseban na svoj način, a to sve promatra u odnosu na veličinu koju ljubi. Tako onaj koji sebe ljubi, velik je po sebi; onaj koji druge ljubi velik je po svojoj predanosti, a najveći je onaj koji Boga ljubi. Svaki je od njih velik razmjerno svom očekivanju. Tako je velik onaj koji je očekivao moguće, veći je onaj koji je očekivao vječno, a najveći je onaj koji je očekivao nemoguće. Kierkegaard razlikuje veličinu čovjeka i po tome s kojom se veličinom borio. Ako se čovjek borio sa svijetom, velik je jer je svladao svijet. Ako se borio sa sobom, još je veći jer je sebe svladao. A najveći je onaj koji se sa Bogom borio. Kierkegaard kao i uvijek dosad najveću važnost pridaje Bogu, tj. čovjeku koji traži Boga i sukladno tomu s Bogom se bori.

O Abrahamu Kierkegaard govori kao o osobi koja je imala sve moguće razloge da ignorira Božje zapovijedi, ali Abraham to nije učinio. Abraham je morao ići u drugu zemlju i biti stranac jer je Bog to od njega tražio; Bog mu je obećao veliko potomstvo, a previše godina je bilo već prošlo. Ipak je Abraham vjerovao. Bilo bi razumno očekivati da je Abraham pisao

tužaljke u zemlji gdje je bio stranac, ali on to nije učinio. On je svu svoju mudrost zatomio i prepustio se vjeri. Ono što je najveća „ludost“ Abrahama je ustrajno vjerovanje u Božje obećanje potomstva. Abraham se nije pitao je li možda Sara već previše ostarila, nije mario ni za činjenicu da je već postala ruglo u narodu, a najbitnije od svega je da se Abraham čvrsto držao obećanja. Da se pokolebao, obećanje ne bi bilo ispunjeno. Kierkegaard daje hvalu Sari jer se osjećala dovoljno mladom da postane majkom, a Abrahamu da postane ocem. Obećanje je bilo ispunjeno i nije bio nitko sretniji od Abrahama i Sare. Ali onda slijedi druga kušnja- Božji zahtjev da Abraham žrtvuje svog dugo očekivanog sina. Abraham i dalje zadržava svoju vjeru i spreman je učiniti ono što Bog od njega traži. Abraham bi bio velik i da je odbio žrtvovati sina, ali budući da je bio spreman i sina žrtvovati za Boga postao je najveći. U Abrahamu vidimo lik idealnog vjernika koji slijedi Boga pa makar to bilo suprotno ljudskom razumu. Kierkegaard je lijepo objasnio razliku između Abrahama i ostalih očeva koji su izgubili sinove. Nijednom od tih očeva Bog nije zapovjedio da ubiju svog sina, a Abrahamu je to bilo zapovjedbno. Da je Abraham na Moriji oklijevao da je vidio ovna u grmlju prije nego je potegao nož, vratio bi se kući, ali bi to bio bijeg i sve bi kasnije bilo drugačije. Abraham ne bi dao dokaz svoje vjere i bio bi zaboravljen.

„Kad ljudima ne bi upravljala jedna veća svijest, kad bi u temelju svega ležala neka divlja uzavrela silakojica bi, uvijena u mračne strasti, sve ispunjavala, što bi onda bilo tako veliko, a što neznatno? Kad bi se izvan svega skrivala jedna bezdana, ničim zasitna praznina, što bi onda bio život doli očajanje? Kad ne bi bilo nikakva sveta lanca koji povezuje čovječanstvo, kad bi se jedan naraštaj budio za drugima kao što to čini lišće u šumi, kad bi jedan naraštaj smjenjivao drugi kao u šumi ptičji pjev, kad bi ljudski rod išao kroz kao što se brod provlači pučinom, kao što vjetar luta pustinjom, kad bi sve bio jedan nepromišljeni uzaludan rad i napor, kad bi vječni proždrljivi zaborav vrebao svoj plijen i kad ne bi bilo dovoljno moćne sile da mu ga istragne kako bi tada život bio prazan i neutješan!“⁶⁴

Ako Abrahama gledamo estetskim i etičkim stadijem on je običan ubojica. Ali u Božjim očima on je heroj.

⁶⁴S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 19.

Na kraju poglavlja Kierkegaard upućuje ispriku Abrahamu ukoliko nije nešto dobro učinio. Ono čemu se Kierkegaard najviše divi je činjenica da Abraham nije dospio dalje doli do vjere i na tome mu je najviše zahvalan.⁶⁵

4. 5. Strah, očajanje i tjeskoba

Kierkegaard tvrdi da je imao sreću skrivati se iza prividnog veselja i životne radosti zbog kojih nitko nije mogao otkriti koliko se osjećao nesretnim. To se sakrivanje odnosi na sva stanja u kojima čovjek propituje sebe, što je, između ostalog, sadržano u tri pojma u njegovoj filozofiji: strahu, očajanju i tjeskobi. Jedan od razloga Kierkegaardova bavljenja ljudskom egzistencijom proizlazi od njegova oca koji mu je usadio očajanje. Ne može se reći da je jedno stanje strogo vezano uz jedan životni stadij. Naime, sva se stanja isprepliću u svakom stadiju čovjekova života, a s obzirom na to da je svaki čovjek jedinka sama za sebe, način upadanja u stanje i jačina razlikuju se kod svakog čovjeka. Mnoštvo je stanja s kojima se čovjek susreće i sva su bitna za njegovo samoodređenje, no kod očajanja, tjeskobe i straha od Boga, moguće je uočiti kako osoba prelazi iz jednog stadija u neki drugi. Kierkegaard tvrdi da se raspoloženje neke osobe u svojoj mogućnosti kreće divlje pa tako u jednom trenu otkriva jednu mogućnost, a u drugom neku drugu. Za strah, očajanje i tjeskobu bi se moglo reći da su karakteristika životnih stadija. Čovjek koji živi u estetičkom stadiju, u očajanju je, a da toga nije ni svjestan. Nasuprot njemu, čovjek u etičkom stadiju, postaje svjestan očajanja i sebe koji očajava, a s buđenjem svijesti se u njemu javlja svijest o mogućnosti izbora. Svaki izbor u sebi nosi osjećaj tjeskobe zbog mogućnosti pogreške prilikom izabiranja. Tjeskoba je čovjeku potrebna jer je ona promišljanje djelovanja. Religijski stadij obilježava strah. To nije strah u smislu da se čovjek boji nečeg prolaznog, ovozemaljskog, već strah od Boga. Vjera ima glavnu ulogu u religijskom stadiju te čovjek, koliko god da živi u strahu, posjeduje vjeru kojom čini kretanje beskonačnosti, nadilazi ono opće te se nalazi spram onog apsolutnog, što je za Kierkegarda Bog.

⁶⁵Usp., isto, str. 157.

5. Očajanje

Očajanje je Bolest na smrt.⁶⁶ Očajavanje je bolest duha, vlastitog ja. Čovjek očajava iz neznanja, a čovjek po naravi teži znanju, pa onda što više otkriva, postaje svjesniji svog neznanja. Moglo bi se reći da čovjek samo prihvaća društvene norme prema kojima se pokušava odrediti spram svoje okoline, prihvaća zakone koji su nastali ugovorima između ljudi. No, to nije ono što čovjek zapravo jest, pa stoga čovjek očajava. Očajanje se događa zbog toga što se čovjek zamara ovo svjetskim događanjima određujući se spram njih te tako dobiva krivu sliku onoga što on zapravo jest.⁶⁷ Kierkegaardova je filozofija poziv protiv predavanja konformizmu i porocima, filozofija pronalaženja samoga sebe u kojoj čovjek na Zemlji sebe razmatra kao onoga koji promišlja i propituje, kao osobu koja ne traga za općim principom zasnovanom u izvjesnom sabranom znanju kojim tumači cjelinu. Utoliko je Kierkegaard otvorio vrata svakom čovjeku da se pokuša pronaći te da živi u i za svoju egzistenciju. Da li je očajavanje čovjeka prednost ili mana? Kierkegaard tvrdi da je i jedno i drugo: „mogućnost ove bolesti je prednost nad životinjom“⁶⁸ Čovjekova superiornost nad životinjom ne sastoji se samo u uspravnom hodu već u tome da je čovjek duh. Ne samo da čovjek hoda uspravno Prednost je čovjekova moći očajavati jer će iz očajanja čovjek tražiti odgovore na pitanja o svojoj egzistenciji. Kierkegaard uvodi dva oblika pravog očajanja, a oba su vezana uz nemogućnost samoodređenja, odnosno uz krivo tumačenje onoga što čovjek zapravo jest. Jedan je taj u kojem je vlastito Ja postavilo samo sebe, a drugi je kada je taj odnos postavio netko drugi. Ako je Ja postavilo samo sebe, to znači da čovjekovo vlastito Ja ne želi biti samim sobom. S druge strane, ako je taj odnos postavio netko drugi, onda vlastito Ja želi biti samim sobom. Iz toga proizlazi da čovjek ne može uspostaviti ravnotežu i mir niti potisnuti očajanje pa tu upada u još dublje očajanje. Očajanje je unutrašnji nesklad sinteze, no ne u smislu da je ta sinteza neskladna, već se očajanje javlja prilikom odnošenja odnosa spram samog sebe prema onomu tko je taj odnos postavio. Prema Kierkegaardu, Bog je čovjeka ispustio iz svojih ruku pa se taj odnos odnosi prema samom sebi. To znači da se očajanje javlja kada se čovjek ne uspijeva odrediti, što bi za Kierkegarda značilo da ne živi po uzoru na Boga. Čovjek je stalno u očajanju jer je očajanje obilježje čovjeka kao duha, onog što je u njemu vječno koje se stalno ponavlja. U protivnom bi značilo da se čovjek

⁶⁶S. KIERKEGAARD, *Bolest na smrt*, Srboštampa, Beograd, 1974., str. 11.

⁶⁷Isto, str. 15.

⁶⁸Isto, str. 12.

može osloboditi vlastitoga Ja, odnosno odnosa, tako da bi nesklad ležao u sintezi, a ne u samom odnosu. Očajanje je određenje duha i odnosi se prema vječnom u čovjeku, a to je zato što čovjek stalno ima mogućnost očajanja, koje ne proizlazi iz nesklada koju sinteza nosi kao mogućnost, jer se čovjek ne može osloboditi samog sebe. To očajanje proizlazi iz odnosa koji se odnosi na samog sebe. Ono je nesklad, a nije da proizlazi iz nesklada jer bi to onda značilo da je sama sinteza nesklad, a kada bi sinteza bila nesklad tada bi očajanje bilo samo obilježje ljudske prirode kao takve.

To da je očajanje bolest na smrt za Kierkegaarda ne znači da je to bolest od koje se umire jer za kršćane je smrt samo početak nečeg drugog. Kada se o očajanju piše da je bolest na smrt, to znači da nakon smrti više ničeg nema. Od samog se očajanja ne može umrijeti. Kierkegaard pojmove pojašnjava iz proturječnosti pa tako piše: »Ako je smrt najveća opasnost, onda se nadamo u život: ali ako upoznamo još užasniju opasnost, nadamo se u smrt.«⁶⁹ To je ta proturječnost u kojoj je očajanje beznadnost što se ne može umrijeti jer se baš zato čovjek nada u smrt. Očajanje je bespomoćno samoproždiranje koje ne može postići ono što želi, a zbog toga nastupa novi oblik samoproždiranja baš zbog toga što se ne može postići to što se želi, a to je samoproždiranje. Ukratko, samoproždiranje zbog nemogućnosti samoproždiranja.

Svaki se očajnik pita zašto uopće očajava. Kierkegaard piše da „očajavajući zbog nečega, očajnik očajava u stvari zbog samoga sebe i želi da se oslobodi samog sebe.“⁷⁰ Čovjek se želi osloboditi samog sebe jer ne uspijeva biti ono što je htio. No, to ne znači da očajanje leži u onomu što je čovjek htio postati a nije, već u tomu što uopće nije postao, dakle, naglasak je ovdje na samom nepostajanju, a ne na onom što se htjelo postati. To je očajanje kad čovjek ne želi biti vlastito Ja. S druge strane, kada očajnik očajno želi biti samim sobom, to znači da on to još nije. Cijeli problem je u nemogućnosti čovjekova samoodređenja. Čovjek stalno pokušava biti nešto, izostavljajući činjenicu da on već jest te da to samo mora shvatiti. U tomu čovjeku može pomoći vjera koja je suprotnost očajanja, a vjerovanje je želja vlastitog Ja da bude samim sobom te da se zasniva u Bogu.

⁶⁹S. KIERKEGAARD, *Bolest na smrt*, Srboštampa, Beograd, 1974., Str. 13.

⁷⁰S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 17.

5.1. Oblici očajanja

Kierkegaard piše o oblicima očajanja s kojima se ljudi susreću te ih je opisao u djelu *Bolest na smrt*. Svaki opis nekog očajanja može pomoći čitatelju da shvati koji je uzrok njegova očajanja. Nijedan se oblik očajanja ne može odrediti neposredno, već se neki oblik očajanja može prepoznati samo iz svoje suprotnosti. Postoje dvije velike grupe očajanja, a to su očajanje s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja te očajanje s obzirom na svijest. Očajanju s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja pripadaju očajanje beskonačnosti i očajanje konačnosti te očajanje mogućnosti i očajanje nužnosti. Očajanje s obzirom na svijest dijeli se na očajanje koje ne zna da je očajanje i očajanje koje zna da je očajanje. Ovo drugo se dalje dijeli na očajanje koje ne želi biti samim sobom, a još naziva i očajanjem slabosti te na očajanje koje želi biti samim sobom koje se još naziva i očajanjem prkosa. Očajanje koje ne želi biti samim sobom dalje se dijeli na očajanje zbog zemaljskih stvari te na očajanje zbog vječnosti. Očajanje slabosti Kierkegaard još naziva i očajanjem ženstvenosti, a očajanje prkosa očajanjem muškosti. Očajanje prkosa ima svoja dva vida: aktivno i pasivno, a pasivno se još naziva i demonskim očajanjem.

5.1.1. Očajanje s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja

Ovdje Kierkegaard prvo piše o očajanju promatranim pod dvostrukim određenjem konačnosti i beskonačnosti. Već je rečeno da je vlastito Ja sinteza konačnosti i beskonačnosti koje je odnos koji se odnosi prema samom sebi. Spoznaja toga je sloboda. Postajući samim sobom, čovjek postaje konkretan. To znači da vlastito Ja treba postati samim sobom, drugim riječima, treba postati svjesno toga da je ono sinteza, a ne samo nešto konačno ili nešto beskonačno. Konačnost je ograničavajući, a beskonačnost proširujući vid sinteze. Očajanje je u tomu što vlastito Ja ne zna da je ono vlastito Ja, odnosno da je sinteza koja se u odnosu odnošenjem spram sama sebe odnosi prema onomu tko je taj odnos postavio, a to je Bog. Očajanje beskonačnosti je nešto bezgranično i fantastično. Fantazija je medij koji čini beskonačnost, a osjećanje, spoznaja i volja zasnivaju se u onom konačnom. Iako kroz fantaziju čovjek ima mogućnost beskonačnog, problem se pojavljuje kada se vlastito Ja u fantastičnom sve više gubi. Time Kierkegaard želi ukazati na problem crkvenih učenja, ali i općenito religioznog života zasnovanog na fantastičnom uvjerenju. Čovjek sam sebe može uvjeriti u nešto i to proglasiti istinom. Time on postaje obuzet fantazijom pa se sve više udaljava od samog sebe. Osjećanje postaje vrsta apstraktnog sentimentalizma, spoznaja postaje neljudska, što znači da

nije zasnovana na razumu, a volja postaje apstraktna te se vraća samoj sebi, što bi se moglo reći da postaje samovolja. S druge strane, očajanje konačnosti kao nedostatak beskonačnosti javlja se kada se svjetovnim stvarima pridaje značaj koje one zapravo nemaju. To znači da čovjek smatra da je on samo još jedan „čovjek u nizu“ koji živi u skladu s društvenim normama te je time on zapravo manje on sam. Boji se rizika pa se konformira s društvom. Čovjek se boji rizika jer se boji pogriješke, no ako uopće ne riskira samim time griješi što ni ne pokušava otkriti samoga sebe. Takvi ljudi mogu biti poznati, ugledni, moćni i bogati, ali samo tada kada su orijentirani na svjetovne, prolazne stvari.

Sljedeće je očajanje pod određenjem nužnosti i mogućnosti. Ako mogućnost pretekne nužnost, odnosno ako se izgubi u beskonačnim mogućnostima, nema nikakve nužnosti u koju bi se trebalo vratiti. Ako se čovjeku čini da je sve moguće, zapada u fatamorganu tako da se može reći da osoba živi u zamišljanju mogućnosti u kojima joj se život može naći. Vlastito Ja je nešto određeno i nužno, a ako se čovjek izgubio u mogućnostima, to znači da ne obraća pažnju na sebe. Čovjek time gubi samog sebe „videći fantastično odraženo vlastito Ja u mogućnosti.“ U ovom očajanju postoje dva načina na koje čovjek luta, jedan u obliku želje i čežnje, a drugi je sjetno-fantastičan. U prvom čovjek teži prema nečemu što nikada neće moći uhvatiti, a u drugom čovjek postaje melankoličan te ga prati mogućnost straha, odnosno strah od gubljenja. Nasuprot očajanju mogućnosti stoji očajanje nužnosti koje je nedostatak mogućnosti. Za ovo je očajanje potrebna vjera jer čovjek mora stvoriti mogućnost. Da bi nešto bilo nužno, ono mora biti moguće. Kierkegaard smatra da čovjeka propada. No, on na tu propast ne gleda samo u vidu fizičkog propadanja ljudskog tijela koje stari i prestaje funkcionirati, već kao propast zbog koje je potrebno vjerovati u Boga. To je, moglo bi se reći, duševna propast, a vjera u svemogućeg Boga može čovjeka spasiti od te propasti nastale iz očajanja i neistine. To je skok vjere kojim se čovjek odupire očajanju jer on vjeruje u mogućnost. »Nedostatak mogućnosti znači ili da je nekome postalo sve nužnost ili da mu je sve postalo trivijalnost.«⁷¹ Onaj kojem je sve postalo nužnost Kierkegaard naziva deterministom ili fatalistom, dok je onaj kojemu je sve postalo trivijalnost malograđanin. Fatalist gubi Boga, ali i vlastito Ja. Njemu je sve nužnost. To se događa slijepom podvrgavanju onomu što se misli da Bog jest. S druge strane, malograđaninu nedostaje duhovno određenje te ne primjećuje Boga. To Kierkegaard naziva trivijalnom

⁷¹S.KIERKEGAARD, nav., dj. str. 37.

ukupnošću iskustava. I jedno i drugo su očajanje jer se ne dolazi do spoznaje vlastitog Ja koje je sinteza, a ne ili samo duh ili potpuni manjak duha

5.1.2. Očajanje s obzirom na svijest

Očajanje s obzirom na svijest očituje se u stupnju svijesti o očajanju. Kod očajanja koje ne zna da je očajanje, Kierkegaard spominje Sokrata kao osobu kojoj bi se svi trebali ugledati zbog toga što je on bio svjestan svoga neznanja. Kierkegaard smatra da je oblik očajanja u kojem nema svijesti o očajanju najrašireniji u svijetu. Čovjek koji misli da je u pravu i da živi u istini, zapravo živi u kategorijama osjetilnosti, a to su uгода i neugoda, te time ne saznaje ništa o duhu i istini. Čovjek koji misli da zna, živi u zabludi u čemu se i očituje očajanje. Drugim riječima, možemo reći da čovjek još uvijek nije svjestan svoje ne-svjesnosti o tomu da je on vlastito Ja. U samo dijalektičkom smislu, onaj koji nije svjestan da očajava, udaljeniji je od onoga koji je svjestan da očajava kada su u pitanju spasenje i istina. To znači da, ako čovjek već očajava, on je na putu prema prestanku očajanja jer sama spoznaja očajanja vodi do mogućnosti prestanka očajanja. S druge strane, čovjek koji ne zna da očajava svejedno živi u očajanju te nije svjestan neistine u kojoj živi. Međutim, u etičko-dijalektičkom smislu očajnik koji svjesno očajava i ostaje u očajanju, korak je dalje od spasenja. To znači da čovjek, koji je shvatio da očajava, svjesno odlučuje nastaviti očajavati. Takav oblik očajanja Kierkegaard naziva demonskim. Za svjesno se očajanje prvo mora prepoznati što očajanje uopće jest, odnosno »zahtijeva se jasnoća o sebi samom.« Očajanje koje je svjesno da je očajanje dijeli se na očajanje slabosti i očajanje prkosa. Očajanje slabosti je ono očajanje zato što se ne želi biti samim sobom. Kierkegaard smatra da žena nema razvijenu sliku o vlastitom Ja jer je njena bit u odanosti i predavanju, a ako toga nema, onda je ona neženstvena. S obzirom na to da, kako Kierkegaard piše, žena nema intelektualnost, njoj je usađen instinkt kojim ona vidi što treba obožavati i čemu se treba predavati. U tom predavanju žena gubi samu sebe, odnosno svoje vlastito Ja daje onom kojem se predaje. To predavanje ne odnosi se na predavanje Bogu jer ono vrijedi jednako i za muškarca i za ženu, iako se, prema Kierkegaardu, žena prema Bogu najčešće odnosi samo preko muškarca.

Sljedeće je očajanje zbog zemaljskih stvari ili zbog nekih zemaljskih stvari. Vlastito Ja je tako pasivno vezano uz sve što je prolazno. Uzrok očajanja je tada izvan čovjeka pa je to očajanje čista pasivnost, što znači da se čovjek ne određuje spram vlastitog Ja. To je zapravo život u estetičkom stadiju u kojem se čovjek obazire samo na ovozemaljske, prolazne pojave.

Primjer za to bila bi osoba koja živi »prosječnim« životom izvršavanja obaveza koje mora ispuniti radi toga da društvo skladno živi kao cjelina. To je očajanje u kojem čovjek želi postati netko drugi, odnosno želi imati novo vlastito Ja. Takav čovjek neposrednosti nije svjestan svog vlastitog Ja pa traži nešto drugo spram čega bi se odredio, ne shvaćajući da, čak i kada se prividno odredi spram nečeg drugog, ostaje u očajanju. Znanje i svijest dolaze prekidanjem odnosa s neposrednošću te se tako vlastito Ja stječe kroz »beskrajnu apstrakciju od vanjskog svijeta...«⁷² Za ovo je očajanje karakteristično to da ljudi misle da vjera u spasenje i mudrost dolaze same od sebe prolaskom vremena i stečenim iskustvom pa misle da samo mladi ljudi žive u očajanju. To nije točno jer očajanje leži u ne-svjesnosti o vlastitom ja koje se spoznaje iznutra, a to što je netko izvana »izgrađen« čovjek ne znači da ne očajava.

Kako bi pojasnio ovo očajanje Kierkegaard navodi razliku između očajanja zbog zemaljskih stvari u cjelini i zbog nekih pojedinačnih zemaljskih stvari. Ideja cjeline nalazi se u onom koji očajava i zavisi od njega. To znači da očajanjem zbog nekih zemaljskih stvari čovjek zapravo očajava zbog zemaljskih stvari u cijelosti. Nadalje, očajanje zbog vječnosti ili zbog samog sebe je zapravo očajanje zbog zemaljskih stvari ili zbog nekih zemaljskih stvari te se u njemu vidi napredak prema oslobođenju od očajanja. Prethodno objašnjeno očajanje bilo je očajanje slabosti, dok je ovo očajanje upravo zbog svoje slabosti. U ovom slučaju očajnik očajava jer je svjestan svoje slabosti što očajava spram zemaljskih stvari. Ovim očajanjem čovjek pokazuje svjesnost o gubitku.

6. Grijeh

6.1. Određenje grijeha prema S. Kierkegaardu

Za Kierkegarda grijeh je “pred Bogom očajnički htjeti biti samim sobom ili očajnički htjeti biti sa samim sobom.”⁷³ Grijeh prema njemu može biti potencijalna slabost ili potencijalni prkos iz toga proizlazi da je grijeh potencijalno očajanje. Naglasak stavlja na riječ „pred Bogom“

⁷²S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 42.

⁷³ Isto, str. 58.

bilo da se radilo o pravom Bogu ili sa predstavom Boga. Sveto pismo definira grijeh kao neposlušnost. Prema Kierkegaardu grijeh je „određenje duha“⁷⁴ Ali svejedno je svjestan toga da se nalazi u grijehu. Takav pjesnik može imati duboku religioznu potrebu. Iako voli Boga ne želi se odreći odreći svoje muke. Grijeh je samovolja u odnosu na Boga. Ne poslušnost prema njegovim zapovijedima Kierkegaard tvrdi da bez obzira bio netko manje ili više grješan, svi griješe u odnosu prema Bogu. Svako naše djelo bilo ono više ili manje grješno ako nije usmjereno prema Bogu je grijeh. Grijesi tjelesnosti su samovolja nižeg tjelesnog ja.⁷⁵ Kierkegaard rabi pojam pjesnička egzistencija religiozne orijentacije kako bi označio egzistiranje između očajanja i grijeha. Takva pjesnička egzistencija bila bi najviša pjesnička egzistencija ali u očima kršćanina svaka pjesnička egzistencija jest grijeh. Pjesnička egzistencija razlikuje se od očajanja po tome što u svoju misao uključuje Boga ili predstavu o Bogu.⁷⁶ Razlika između njega i očajnika je u tome što pjesnik „želi biti samim sobom“ pred Bogom, a očajnik ne želi biti „samim sobom“ pred Bogom. Čovjek najprije griješi iz slabosti, a zatim iz toga može naučiti kako težiti Bogu i zahvaljujući Božjoj pomoći, kako povjerovati. Čovjek zbog svoje slabosti očajava i postaje ili farizej ili očajnik koji tone u grijeh.⁷⁷ Grijeh je prije svega očajanje, ne zato što potječe od tjelesnih poriva nego zato što je pristanak duha na raspuštenost. Grijeh je prije svega stanje duha u kojem se pojedinac opredjeljuje protiv Boga. Iako mu stanje uzrokuje strah i tjeskobu on je preslab da se obrati k Bogu, previše je zaljubljen u sebe. Tu počinje patnja. Netko kao esteta nijeće samog sebe pred Bogom on odbija prihvatiti odgovornost. Dok osoba u etičkom stadiju prihvaća sebe i svjesna je, primjerice, situacije u kojoj se nalazi Sokrat. Ovdje se grijeh shvaća kao neznanje.⁷⁸ Kierkegaard vidi nedostatak u ovoj definiciji grijeha u tome što Sokrat ne objašnjava što je to neznanje.

Nadalje Kierkegaard razmišlja je li to neznanje krivnja samog pojedinca ili je to znanje posljedica da pojedinac nikad si nije mogao pomoći da izađe iz neznanja⁷⁹ Ako je grijeh neznanje toga što je ispravno, tako da se čini ono što je neispravno gdje je tu grijeh? Ako je dakle Sokratova definicija točna onda uopće nema grijeha. Prema Kierkegaardu, Sokratovoj definiciji

⁷⁴Isto, str. 59.

⁷⁵Isto, str. 63.

⁷⁶Isto, str. 63.

⁷⁷Isto, str. 63.

⁷⁸Isto, str. 67.

⁷⁹Isto, str. 68.

nedostaje volja. Kierkegaard smatra da je grčka filozofija previše vjerovala u čovjeka da bi smatrala da netko sa znanjem i spoznajom dobra i zla može činiti propustiti da čini dobro⁸⁰ Za kršćanstvo grijeh se nalazi u volji ne u saznanju, i ta pokvarenost volje nadilazi svijest pojedinca.⁸¹ Definicija grijeha prema Kierkegaardu može se dopuniti ovim riječima: „Time što smo božanskim otkrivenjem obavješteni time što je grijeh, grijeh je onda pred Bogomoćajnički ne željeti biti samim sobom ili očajnički željeti biti samim sobom“⁸²

6.2. Sablazan

Polazeći od Pavlove poslanice Rimljanima „štogod nije po vjeri grijeh je“ (Rim 14,23) Kierkegaard tvrdi da sve što ne potječe od vjere je grijeh. A suprotnost grijehu nije vrlina nego vjera. Suprotnost između grijeha i vjere zasniva se na kriteriju da se čovjek nalazi ili ne nalazi pred Bogom taj kriterij implicira drugi kriterij koji je isto presudan za kršćanstvo apsurd, paradoks, mogućnost sablazni. Prisustvo tog kriterija vrlo je bitno za kršćanstvo jer sablazan kršćanstvo čuva od svake spekulacije. Čovjek mora da bude svjestan: da kao pojedinac stoji pred Bogom iz čega proizlazi da se ljudskim grijehom treba baviti Bog. Ljudi se često sablažnjavaju kršćanstvom zato što je toliko mračno, nejasno strogo i drugo... Ali najispravnije bi bilo ustanoviti da se ljudi sablažnjavaju kršćanstvom zato što je „suviše visoko, što njegov cilj nije cilj ljudi, što ono čovjeka želi stvoriti tako izvanredno biće da to čovjek ne može shvatiti“⁸³ Kršćanstvo uči da svaki pojedinac tko god bio po spolu vjeri ili staležu u društvu ima nešto zajedničko što dijeli s drugima a to je da stoji pred Bogom. Svaki čovjek ima mogućnost da stupi u kontakt s Bogom kad god on želi to je zajedničko svim ljudima. Kad je čovjek počinio prvi grijeh Bog dolazi na zemlju rađa se, pati i umire i taj patnički Bog moli i preklinje čovjeka da prihvati ponuđenu pomoć.

Ako postoji nešto zbog čega bi čovjek trebao izgubiti razum onda je svakako to smatra Kierkegaard. Tko nema hrabrosti prihvatiti tu istinu izabire sablazan. Zašto bi čovjek prihvatio sablazan zato što mu je to ponuđeno previsoko. Njegov razum jednostavno nemože pojmiti Božju ljubavi i proglašava kršćanstvo ludošću i besmislenošću. Što je sablazan? Sablazan je

⁸⁰Isto, str. 69.

⁸¹ Isto, str. 74.

⁸²Isto, str. 74.

⁸³ S. Kierkegaard, nav. *dj.*, str. 64.

nesretno divljenje koje je srodno sa zavišću, ali to je zavist koja se okreće protiv nas samih, u još strožem smislu protiv samog sebe.⁸⁴ Uskogrudnost prirodnog čovjeka ne može sebi priuštiti tu izvanrednost koju mu je namijenio Bog. Tako da on prihvaća sablazan. Stupanj sablasti zavisi od toga koliko strasti čovjek unosi u divljenje. Prozaični ljudi bez mašte istrasti nisu obdareni da se dive ali se svakako mogu sablazniti. Što čovjek ima više strasti i mašte to se sve više približava mogućnosti da vjeruje ali isto tako sei sablazan strastvenije okreće protiv natprirodnog. Kierkegaard tvrdi da ako želimo shvatiti sablazan moramo proučavati zavist. Zavist je skriveno divljenje. Čovjek koji se divi osjeća da ne može biti sretan kroz predavanje, odlučuje zato da bude zavidan prema onome što obožava.⁸⁵ Spomenimo još da Kierkegaard razlikuje tri vrste sablazni.⁸⁶ Prvi najneviniji oblik sablazni sastoji se u ravnodušnosti prema Kristu i njegovom pozivu. Ne vjeruje ali i ne osuđuje. Sljedeći oblik sablazni je negativan ili patnički. Čovjek duboko u sebi osjeća da ne može ignorirati Krista ali previše je zaokupljen materijalnim. Ne može vjerovati ostaje kod jedne točke kod paradoksa. Posljednja forma sablazni je pozitivna. Ona proglašava kršćanstvo laži i niječe Krista. Kierkegaard smatra da je ova sablazan direktan grijeh protiv Duha svetoga. Ta sablazan je najveća potencija grijeha pošto se kršćanski ne oblikuju suprotnosti grijeh i vjera

6.3. Tjeskoba

Prema Kierkegaardu tjeskoba započinje Adamovim padom, to jest, grijehom. Čovjekov je pad posljedica grijeha koji se otkriva u tjeskobi putem svjesnosti. Pojam tjeskobe vezan je uz grijeh jer grijeh nastaje izborom. Ako čovjek izabire, on je svjestan, odnosno svijest je ta koja ga dovodi do mogućnosti izbora. Prema Kierkegaardu svaki je čovjek nevin dok se u njemu ne probudi svjesnost jer u nevinosti leži neznanje. Nevinost je zapravo uspavani duh u kojem se čovjek promatra u svom prirodnom ili, mogli bismo reći, zatečenom stanju. Tek kada se čovjek probuditi iz svojeg neznanja, u njemu se budi i tjeskoba. Čim se svijest probudi, nevinost nestaje jer se sa svjesnošću otkriva krivnja kao ono što je proizišlo iz grijeha, odnosno nekog grijeha, što uzrokuje očajanje. Postajući svjestan toga, čovjek je stavljen pred izbor. Izbor čovjeku omogućava slobodu, a čovjek u tjeskobi postaje svjestan svoje slobode.

⁸⁴S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 66.

⁸⁵Isto, str. 67.

⁸⁶ Isto, str. 98.

Sama tjeskoba nije krivnja, već potraga. Nevinost ne poznaje dobro i zlo pa tako uzrok Adamova početka grješnosti leži u užitku. Tek spoznajom svog čina, čovjek je upao u tjeskobu. Zabrana je, koju je Adam dobio od Boga, da ne jede s drveta znanja, probudila tjeskobu jer je ona u njemu probudila svjesnost o mogućnosti slobode izbora. Zabrana je probudila želju, a tako pojavilo znanje spram neznanja, odnosno svjesnost o mogućnosti izbora spram života u neznanju.

Adam je spoznao slobodu zbog same želje da ju iskoristi. Dolazi do buđenja tjeskobe koju je probudila želja jer je sama želja probudila želju za mogućnosti. U etičkom stadiju čovjek je svjestan je mogućnosti koja je vezana uz tjeskobu tako što čovjek istovremeno želi nešto, ali osijeća strah prema tome i želi pobjeći. Što je čovjek primitivniji, uzvišenija je tjeskoba. Ona se nalazi u čovjeku pred svakim njegovim izborom, ali i nakon izbora. Čovjek tjeskobu nadvladava jedino u spasenju, a to je vjera. Čovjek se promatra i tek refleksijom o svom djelovanju shvaća što njegovo djelovanje uopće predstavlja. Tjeskoba nosi izbor, a izbor nosi tjeskobu, zato je tjeskoba obilježje etičkog životnog stadija.

Čovjek stavljen pred svoju mogućnost izbora pita se što mu je uopće činiti te kako može postupiti ispravno. Što se više razmišlja o izboru, tjeskoba postaje jača i prerasta u krivnju. Što je osoba osjetljivija, osjećajnije, dolazi se do jače tjeskobe. To znači da što je osoba svjesnija svojeg djelovanja, odnosno što više u sebi reflektira svoje djelovanje, ona postaje sve više tjeskobna. Iako je tjeskoba vezana uz budućnost, odnosno buduće događaje, ona može biti vezana i uz prošla događanja na način da se čovjek boji da neke loše postupke iz prošlosti neće ponoviti pa će tako oni postati budućnost u čemu će se opet pojaviti tjeskoba. Tjeskoba je ono psihološko stanje koje na neki način očekuje strah od pogreške. Čovjek može predvidjeti svoje ponašanje, a tjeskoba mu pomaže da, u promišljanju svog djelovanja, promotri svoje moguće djelovanje da ne bi došlo do neke pogreške koja će imati loš učinak na njegovu osobnost, ali i na druge oko njega. Što je više u tjeskobi, čovjek je u biti više sa samim sobom. Ta tjeskoba nije nešto njemu izvanjsko, već ju on stvara jer ona leži u samoj mogućnosti koja leži u čovjeku.

Čovjek se zbog mogućnosti : *mogućnosti slobode* izbora nalazi u promišljanju svog djelovanja što u njemu izaziva tjeskobu. Tjeskoba je tipična za etički stadij zato što etički stadij čovjekova života pretpostavlja mogućnost izbora. Svaki izbor će sa sobom nositi tjeskobu baš zato što će se promišljanjem svog djelovanja čovjek pitati o ispravnosti svog djelovanja. U tomu

se očituje razlika između estetičkog stadija u kojem je čovjek označen ispunjenju trenutne želje bez promišljanja o posljedicama takvog djelovanja. Svako djelovanje ima posljedicu, a upravo tjeskobom propitujemo kakva bi ta posljedica mogla biti. Uz tjeskobu je vezan i pojam kajanja. Ukoliko se pojavljuje kajanje, pretpostavljena je i svijest. Svjesnost o sada i ovdje daje mogućnost izbora što čovjeka dovodi do preuzimanja odgovornosti za svoju egzistenciju, odnosno za svoje djelovanje. Etički se bira samo onda kada je prisutno kajanje.

Čovjek pošto je svjestan svojih postupaka, posjeduje mogućnost kajanja ukoliko je griješio u svome životu. No, koliko god da se čovjek kajao, počinjena šteta se već dogodila, a vrijeme se ne može vratiti unazad da bi se ona ispravila. Što zapravo pokajanje želi ukloniti? Kierkegaard piše da je ona najviša etička kontradikcija jer etika zahtijeva djelovanje dok ga kajanje odgađa. Umjesto da djeluje, čovjek se kaje za pogrešku koja je već učinjena. Time on zapravo upada u novu tjeskobu baš zato jer je greška već počinjena, a on se sada vrijeme troši na kajanje zbog toga, a mogao je probati nastaviti djelovati i pokušati popraviti počinjenu štetu. Problematičnost kajanja leži upravo u tome što se odgađanjem djelovanja ne postiže ispravljanje pogreške. Uostalom, čovjek kajanjem ne uklanja počinjeno pa se tako kajanje bez daljnjeg djelovanja može protumačiti kao gubitak vremena.

Čovjek se kaje jer je kriv, a krivnja je objekt tjeskobe. Zbog same spoznaje krivnje, čovjek dolazi u mogućnost promišljati posljedice svojeg djelovanja, što dovodi do želje za ispravljanjem sebe. Prema Kierkegaardu kajanje može imati koristan ishod, ako osoba ne zna kako ispraviti svoju pogrešku, neće pokušavati opet djelovati pa je s time umanjena mogućnost ponavljanja neke pogreške. Kierkegaard kada piše o grijehu, ne misli samo na pogrešku u djelovanju usmjerenu prema sebi ili nekoj drugoj osobi, već naprotiv, on grješnost vidi u religijskom smislu. Grješnost se može očitovati u odnosu prema drugima, ali time čovjek zapravo griješi u odnosu na samog sebe, a prema tome, u odnosu na Boga. No, grijeh kao religijski pojam za nevjernika ne mora značiti ništa. Osoba koja ne vjeruje u Boga, grijeh može promatrati samo kao nesreću ili nepravdu načinjenu sebi ili nekoj drugoj osobi koja se može pokušati ispraviti. Religiozna osoba će se kajati te pokušati iskupiti za svoje grijehe te moliti za oprost.

Traženje oprosta sa sobom otvara novi problem, a to je da, kada osoba traži oprost, naglasak stavlja na samu sebe jer ona želi da se njen grijeh »obriše«, dok s druge strane, osoba

koja se kaje nudi i ispriku, naglasak stavlja na osobu kojoj je grješka počinjena. Oprost time postaje način zadovoljenja trenutnog osjećaja pokajanja, a to je na tragu života osobe estetičkog stadija. Kierkegaard razlikuje dvije vrste tjeskobe: Tjeskobu pred zlim i tjeskobu pred dobrim. tjeskobu pred zlim i tjeskobu pred dobrim. Tjeskoba pred zlim je strah od grijeha, a tjeskoba pred dobrim strah od spasenja. Tjeskobu pred spasenjem Kierkegaard naziva i demonskom jer čovjek ne želi spasenje, a baš zbog toga je u tjeskobi. Sličnost se može pronaći i kod demonskog očajanja, ali razlika je u tomu što čovjek koji očajava nije svjestan da je on vlastito Ja, što je karakteristično za estetički stadij, dok u etičkom stadiju, čovjek bira sebe, odnosno on bira svoje vlastito Ja. Kierkegaard tvrdi da je problem čovjeka u tjeskobi u tome što on promišlja svoje djelovanje koje dovodi do krivnje i kajanja koji ga mogu dovesti do odsutnosti daljnjeg djelovanja. Time čovjek ostaje u stanju tjeskobe bez da išta mijenja. Kierkegaard se bavi problemom subjektivne tjeskobe koja se tiče pojedinca, a ne objektivne tjeskobe koja se odnosi na sveukupnu grješnost ljudskog roda. Zadnje pitanje koje Kierkegaard postavlja je: Može li se čovjek riješiti tjeskobe? Kierkegaard smatra da ukoliko nema tjeskobe kao promišljene spoznaje sebe, ne bi bilo ni svijesti o grješnosti prilikom izbora, a time čovjek ne bi imao nadu u spasenje i na kraju postigao vjeru, koja nadilazi razum. S druge strane postoji problem, ako tjeskoba čovjeku ne donese vjeru, on postaje izgubljen, a kao jedna od mogućnosti izlaska iz tjeskobe očituje se u izvršenju samoubojstva. Kierkegaard smatra da čovjek samo u vjeri može pronaći mir, jer je paradoks vjere taj da čovjek mora biti grješan da bi se mogao približiti Bogu.⁸⁷

⁸⁷Usp., S.KIERKEGAARD, *Bolest na smrt*, Ideja, Beograd, 1974., str. 19.

Zaključak

U ovom radu tema je Kierkegaardova filozofija i osobe koji su utjecale na njega. Kao danski teolog i filozof ostavio je velik trag u svojoj domovini i u cijelom svijetu. Smatra se ocem egzistencijalizma. Pretečom Sartrea i Camusa, na koje je nedvojbeno utjecao. Velik utjecaj na samog Kierkegaarda imao je njegov otac Michael Pederson. Upravo je od njega naslijedio tjeskobu i melankoliju po kojoj je toliko poznat. U prvom poglavlju diplomskoga rada razmatrali smo o Kierkegaardovom djetinjstvu i o događajima i ljudima koje su utjecali na njega kao osobu i filozofa. Kierkegaard po njegovim biografima Alisteru Hannayu i Joakimu Graffu nije imao sretno djetinjstvo. Otac ga je odgojio u strogom pijetističkom duhu. Iako su njegovi roditelji bili imućni živjeli su vrlo skromno. Čak su se i igračke smatrale suvišnima. Kao dijete nije se slagao s vršnjacima. Kasnije je pisao u dnevnik da nikada nije imao djetinjstvo, uvijek se osjećao kao starac u tijelu djeteta. Prerane smrti njegove braće i sestara duboko su pogodile mladoga Sorena, od njih sedmero oca su nadživjeli samo Soren i njegov brat Peter. Nakon nekog vremena njegov otac je počeo vjerovati da je njegova obitelj prokleta. Još kao dijete Michael je prokleo Boga zbog siromaštva i bijede u kojoj je odrastao. Iako je cijeli život proveo pobožno nikad ga nije prošao osjećaj strepnje i tjeskobe. Odnos Kierkegaarda i oca nije bio idealan, ali se pred očevu smrt pomiruju.

U Kierkegaardovom životu veliku ulogu odigrala je i njegova zaručnica Regina Olsen. Upoznali su se na zabavi, njihov susret mogao bi se opisati kao ljubav na prvi pogled. Iako su bili različitog karaktera voljeli su jedno drugo. Nakon smrti oca Kierkegaard prolazi kroz religioznu fazu. Razmišlja o svom poslanju pisca i dolazi do zaključka da ako želi potpuno služiti Bogu mora se odreći onoga što najviše voli a to je Regina. Kierkegaard je razradio detaljan plan kako raskinuti zaruke. Kako bi ga Regina ostavila pretvara se da je nevoli i raskida zaruke. Nakon raskida obilazi predstave i zabave. Iako je izvana glumio sreću, iznutra je bio rastrgan, iako ju je odlučio ostaviti radi Boga i svog poslanja i dalje je voli. Raskid zaruka izazvao je veliku pažnju kodgrađana Kopenhagena. Kierkegaard u to vrijeme piše Dnevnik zavodnika koji se može protumačiti kao svojevrsni dnevnik događanja njega i Regine.

Može se vidjeti sličnosti u odnosu Kierkegaarda sa svojom zaručnicom i odnosu Abrahama i Izaka. Kao što se Abraham odriče Izaka tako se i Soren odriče Regine. Zato

Kierkegaard cijeni Abrahama i zove ga vitezom vjere. Abraham je u očima svijeta ubojica a u Božjim vitez vjere. I Kierkegaard je u očima svijeta zavodnik ali razlog zašto je ostavio Reginu je religiozne naravi. Regina ga nakraju zaboravlja i pronalazi drugog muža. Kierkegarda to duboko pogađa i pokušava ju vratiti. Baš kao što je Abraham žrtvovavši Izaka tako ga i dobio i Kierkegaard se nada da će opet pridobiti Reginu.

U sljedećem poglavlju obradio sam Kierkegaardov stav prema Kršćanstvu. Vjera je imala veliku ulogu u njegovom životu. Pošto je njegova obitelj bila pobožna u njegovoj kući svećenici su bili česti gosti. Tako je kao dijete često slušao oca kako raspravlja sa njima. Nakon smrti oca Kierkegaard prolazi kroz religioznu fazu. Nakon završetka studija zaključuje da ima poslanje promovirati istinsko kršćanstvo. Njegovo najpoznatije djelo koje se bavi vjerom je Vježbanje u kršćanstvu, osim toga piše Filozofijsko trunje. Kierkegaard smatra da je kršćanstvo njegova vremena tek puka formalnost. Smatra svojim poslanjem podsjetit na izvorno Kršćanstvo. Bitna oznaka njegovog kršćanstva je pojedinac. Kierkegaard tvrdi da jedino u osobnom odnosu sa Bogom možemo živjeti pravo kršćanstvo.

U trećem poglavlju pisao sam o odnosu Kierkegarda i Hegela. Kierkegaard je razvio svoju filozofiju u opoziciji prema Hegelovoj filozofiji objektivnog duha. Središte Kierkegardove problematike jest problem egzistencije kao pojedinačne postojanosti. Čovjekova egzistencija je fenomen za kojeg nema racionalnog opravdanja. Kierkegaard u sustavu ne vidi ništa pozitivno; on smatra da sustav uvijek zataji kad ga individium pita za djelovanje. Kierkegaard postavlja tri problema kako bi prikazao kontradiktornost Hegelove filozofije. Prvi problem postavlja pitanje postoji li teološka suspenzija etičkog? Drugo pitanje koje Kierkegaard postavlja je postoji li apsolutna dužnost prema Bogu? Zadnje pitanje je: Je li moralno od Abrahama što je prešutio Sari?

U četvrtom poglavlju tema je stadiji ljudske egzistencije. Kierkegaard razlikuje estetski, etički i religiozni stadij. Stadije postojana Kierekegaard je iznio u svojim djelima *Ili ili*, *Brevijar* i *Bolest na smrt*. Estetski i etički stadij najviše su obrađeni u djelu *Ili ili*. Religiozni stadij najbolje je objašnjen u *Strahu i drhtanju*. Prvi estetski je najniži oblik stadija. Najbolja definicija tog stadija je *in vino veritas*. Osoba koja živi u estetičkom stadiju živi samo u trenutku. U tom stadiju osobo poznaje samog sebe samo u odnosu na ono s čim dolazi u doticaj. Sam Kierkegaard prošao je kroz estesku fazu. Etička faza je viši oblik postojanja u njoj čovjek

ostvaruje odnos sa drugim i prihvaća odgovornost za svoje čine. Problem estetičara piše Kierkegaard je u traženju svrhe van sebe prilikom čega on očajava. Etički stadij je čista suprotnost estetskom stadiju. Osoba koja živi u etičkom stadiju došla je do spoznanja da ima mogućnost izbora. Za razliku od osobe u estetskom stadiju on bira samog sebe. Osoba koja živi u estetskom stadiju traži svrhu u vanjskim stvarima a etičar vidi svrhu u samom sebi. Da bi osoba prešla iz estetskog u etički stadij potrebno je očajanje. Kad pojedinac shvati da je u očajanju stavljena je pred izbor koji donosi tjeskobu. Očajanje je preobražaj kojim osoba koja živi u etičkom stadiju pronalazi smisao. Čovjek očajanjem bira samog sebe. Etički stadij je u tom smislu borba pojedinca unutar sebe. Religiozni stadij je prema Kierkegaardu najviši stadij egzistencije jer po njemu estetski stadij donosi trenutak, etički pobjedu u vremenu religiozni stadij čovjeku daje vječnost. Kierkegaard za primjer osobe u religioznom stadiju daje Abrahama.

Abraham je žrtvujući svoga sina Izaka dokazao svoju apsolutnu vjeru u Boga. Budući da Kierkegaard smatra vjeru iznad morala religiozni stadij je iznad etičkog. Stoga iako je Abraham prema ljudskom moralu zločinac on je heroj u religioznom stadiju. Prema Kierkegaardu jedino u Bogu čovjek postiže svoj smisao. Stoga dok etičar očajava zbog toga što traži smisao u sebi a estetičar živi u neznanju osoba u religioznom stadiju živi u potpunoj sintezi.

U petom poglavlju tema je očajavanje. Kierkegaard očajavanje vidi u pozitivno svjetlu. On smatra da očajavanje čovjeka čini većim od životinje. Osim što čovjek hoda uspravno njegov smisao i postojanje usmjeren je prema gore. Životinja nikada neće očajavati za razliku od čovjeka zato što nije Duh. Duh je prema Kierkegaardu vlastito ja, vlastito ja je odnos koji se odnosi prema sebi. Čovjek je sinteza konačnog i beskonačnog. Da bi čovjek bio sinteza potreban mu je Bog. Pošto čovjek pokušava pronaći smisao u samom sebi dolazi do očajavanja. Očajanje je bolest na smrt. Očajanje je bolest duha. Ali zbog očajanja čovjek traži lijek a to je Bog. Postoje dvije velike grupe očajanja, a to su očajanje s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja te očajanje s obzirom na svijest. U očajanju s obzirom na momente sinteze vlastitog Ja Kierkegaard piše o očajanju promatranim pod dvostrukim određenjem konačnosti i beskonačnosti. Već je rečeno da je vlastito Ja sinteza konačnosti i beskonačnosti koje je odnos koji se odnosi prema samom sebi. Spoznaja toga je sloboda. Postajući samim sobom, čovjek postaje konkretan. To znači da vlastito Ja treba postati samim sobom, drugim riječima, treba postati svjesno toga da je ono sinteza, a ne samo nešto konačno ili nešto beskonačno.

Očajanje s obzirom na svijest očituje se u stupnju svijesti o očajanju. Prvo očajanje s obzirom na svijest je očajanje koje ne zna da je očajanje. Kod očajanja koje ne zna da je očajanje, Kierkegaard smatra da je oblik očajanja u kojem nema svijesti o očajanju najrašireniji u svijetu. Čovjek može postati svijestan svog očajanja i time se spasiti jer kad postaje svjestan tad je otvoren spasenju jer se može izvući iz očajanja. Postoje i ljudi koji svjesno ne žele izaći iz očajanja. Takvo očajanje Kierkegaard smatra demonskim

U zadnjem poglavlju obradili smo grijeh i tjeskobu . Za Kierkegarda grijeh je očajnički htjeti biti samim sobom pred Bogom. Sveto pismo definira grijeh kao neposlušnost dok Kierkegaard definira grijeh kao određenje duha. Čovjek griješi iz slabosti, zbog čega čovjek postaje ili farizej ili očajnik koji tone u grijeh. Grijeh je očajanje ne zato što potječe od tjelesnih poriva već zbog toga što je on pristanak duha na raspuštenost stoga grijeh je stanje duha u kojem se pojedinac opredjeljuje protiv Boga.

Tjeskoba za Kierkegarda počinje čovjekovom svjesnošću. Ako čovjek izabire on je svjestan odnosno, svijest je ta koja ga dovodi do mogućnosti izbora. Pojam tjeskobe vezan je uz grijeh jer grijeh nastaje izborom. Prema Kierkegardu svaki je čovjek nevin dok se u njemu ne probudi svjesnost. Nevinost predstavlja uspavani duh u kojem se čovjek nalazi u svom prirodnom stanju. Tek kad se čovjek počne buditi iz svog neznanja u njemu se javlja tjeskoba. Upravo u tjeskobi čovjek dobiva svoju slobodu, je tjeskoba predstavlja mogućnost izbora Za ili protiv Boga. Čovjek stavljen pred svoju mogućnost izbora pita se što mu je uopće činiti te kako može uopće postupiti ispravno. Što više razmišlja tjeskoba se pretvara u krivnju. Tjeskoba se može odnositi na prošla i buduća vremena. Čovjeka pate grijesi iz prošlosti baš kao i strepnja nad budućnosti. Što je čovjek više u tjeskobi to je bliže sa samim sobom. Tjeskoba nije nešto izvanjsko izvan čovjeka ona je u njemu i čovjek ju sam stvara

Ovim radom obuhvaćen je život, djela i filozofija Sørenea Kierkegarda. Iako je za života nije ostavio veliki trag u filozofiji i bio zaboravljen nakon smrti. U svojoj filozofiji bavi se pojedincom i njegovom odnosu prema Bogu. Zbog svojih stavova dolazio je u sukobe sa Crkvom a njegova filozofija protivila se Hegelovskoj školi. Bit njegove nauke je ostvarivanje pojedinca. Po njemu pojedinac dolazi u sukob s mnoštvom. Razlog postojanja Kierkegaard vidi u postojanju pojedinca zajedno s Bogom. Mnogi ljudi ne ostvaruju taj odnos stoga su prepušteni očaju. Prema Kierkegardu postoje estetski, etički i religiozni stadij postojanja. Esteski je najniži u njemu

čovjek ne ostvaruje odnos sam sa sobom već se određuje prema drugim stvarima. Etički stadij čovjek postiže tako da ostvari odnos sa samim sobom. Čovjek u etičkom stadiju nalazi se u očaju jer još nije ostvario odnos sa Bogom. Ipak etički stadij je prednost naspram estetskog jer je čovjek svjestan svojeg stanja. Etički stav je prema Kierkegaardu neprekidna borba. Religiozni stadij je zadnji i najviši stadij. U njemu čovjek ostvaruje odnos s Bogom tako ostvaruje svoje Ja. Tek u Bogu čovjek pronalazi mir. Ipak čovjek koji je u religioznom stadiju nalazi se u sukobu sa svijetom. Najbolji primjer religioznog stadija je Abraham. U njegovoj spremnosti žrtvovanju Izaka Kierkegaard vidi primjer vjere. Na kraju možemo zaključiti da je Kierkegaard ostavio velik trag na filozofiji, možemo reći da je svojim pojmovima egzistencija, tjeskoba i pojedinac utrnuo put drugim filozofskim pravcima kao što su egzistencijalizam. Iako je prošlo dvjesto godina od njegova rođenja Kierkegaard je aktualan i danas.

LITERATURA

IZVORI

- KIERKEGAARD, Søren, Strah i drhtanje, Verbum Split, 2000.
- KIERKEGAARD, Søren, Filozofsko trunje, Demetra Zagreb, 1998.
- KIERKEGAARD, Søren, Dnevnik Zavodnika, Grafos, Beograd, 1979.
- KIERKEGAARD, Søren, Ili ili, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- KIERKEGAARD, Søren, Vježbanje u kršćanstvu, Verbum Split, 2007.
- KIERKEGAARD, Søren, Knjiga o Adleru, Grafos, Beograd, 1981.
- KIERKEGAARD, Søren, Ponavljanje, Moderna, Beograd 1989.
- KIERKEGAARD, Søren, Bolest na smrt, Ideja, Beograd 1974.
- KIERKEGAARD, Søren, Provocations, Brudetfootfundation, inc, Farmington, 2002.
- KIERKEGOR, Søren, Brevijar, Grafos, Beograd, 1979.

OSTALA DJELA I ČLANCI

- BOŠNJAK, Branko, Smisao filozofske egzistencije, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
- KALIN, Boris, Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- GARFF, Joakim, Søren Kierkegaard a biography, Princeton University press, New Jersey, 2005.
- HANNAY, Alister, Kierkegaard a biography, Cambridge University, New York 2000.

Članci;

BULJAN, Ivana, Problem postajanjem pojedinca u djelu Sorena Kierkegarda, Filozofska istraživanja, 110, god 28 (2008), sv. 2 (277-302)

GOLUBOVIĆ, Aleksandra, Vježbanje u kršćanstvu, Kierkegaardov doprinos u tumačenju kršćanske religije, Filozofska istraživanja, 112, god 28 (2008), sv. 4 (857-868)

GOLUBOVIĆ, Aleksandra, Recepcija Kierkegarda u Hrvatskoj, *Filozofska istraživanja*, 110, god 28 (2008), sv. 2, (253-270)

RABAR, Josip, Vjera, umjetnost i filozofija u djelima Sørenea Kierkegarda, *Filozofska istraživanja*, 110, god 28 (2008), sv. 4 (271-276)